

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 0320-3077

УКРАЇНСЬКЕ МОВО- ЗНАВ- СТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Засновано у 1973 р.

Випуск 1(44)

У збірнику вміщені дослідження з актуальних проблем морфеміки, словотвору, синтаксису, соціолінгвістики та лексикографії.
Для викладачів, наукових працівників, учителів, студентів.

This volume contains researches on topical issues of morphemics, word formation, syntax, sociolinguistics and lexicography.

It is intended for lecturers, researchers, teachers, and students.

**РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ**

А. К. Мойсієнко, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.);
Й. Ф. Андерш, д-р філол. наук, проф. (Оломоуц, Чехія);
Ю. Бестерс-Дільгер, проф. (Фрайбург, Німеччина);
В. М. Мокієнко, д-р філол. наук, проф. (Санкт-Петербург, Росія);
І. М. Арібжанова, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.);
О. В. Бас-Кононенко, канд. філол. наук, доц.;
П. І. Білоусенко, д-р філол. наук, проф.;
Л. П. Гнатюк, д-р філол. наук, проф.;
С. Я. Єрмоленко, д-р філол. наук, проф.;
А. П. Загнітко, д-р філол. наук, проф.;
І. В. Козленко, канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.);
Ю. Л. Мосенкіс, д-р філол. наук, проф.;
Ю. Ф. Прадід, д-р філол. наук, проф.;
О. С. Снитко, д-р філол. наук, проф.;
В. Ф. Чемес, канд. філол. наук, доц.

Адреса редколегії

01601, Київ-601, 6-р Т. Шевченка, 14,
Інститут філології; ☎ (38044) 239 33 49, 239 33 84

Рекомендовано

Вченою радою Інституту філології
06.10.13 р. (протокол № 2)

Зареєстровано

Постановою президії ВАК України
від 14.04.10, пр. № 1-05/3

**Засновник
і видавець**

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Видавничо-поліграфічний центр
"Київський університет"
Свідоцтво внесено до Державного реєстру
ДК № 1103 від 31.10.02

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати й редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Петро Білоусенко, д-р філол. наук, проф.
Запорізький національний університет, Запоріжжя

ОНОМАСТ ВАСИЛЬ НІМЧУК

Описано внесок видатного українського мовознавця В. В. Німчука в розбудову української ономастики. Охарактеризовано його участь у роботі Української ономастичної комісії, проаналізовано теоретичні праці мовознавця, які визначили засади збирання та дослідження онімного матеріалу та перспективні напрямки вивчення пропріальної лексики. Розкрито наукову лабораторію лінгвіста в студіях про походження низки власних назв.

Ключові слова: В. В. Німчук, ономастика, засади дослідження онімів, Українська ономастична комісія, напрямки вивчення пропріальної лексики.

У липні 2013 року виповнилося 80 років Василю Васильовичу Німчуку – видатному українському мовознавцеві, доктору філологічних наук, професору, членові-кореспонденту Національної академії наук України, завідувачеві Відділу історії української мови Інституту української мови Національної академії наук України. Сорок років тому в наукових колах його називали Срезневським ХХ століття, нині ж говорять про епоху Німчука в українському мовознавстві. В. Німчук – учений зі світовим іменем, він є одним із найвидатніших істориків мови нашої доби, доробок якого налічує понад 500 наукових праць зі славістики, дериватології, глотогенезу української мови, історії лінгвістики, ономастики, етимології.

Розпочав наукову діяльність Василь Васильович під керівництвом свого незабутнього вчителя С. Бевзенка, який надихнув талановитого учня займатися проблемами діалектного словотвору. Молодий дослідник завважив, "що дериваційні дані <...> є надзвичайно важливими для з'ясування генези й класифікації українських говорів. Також уперше для виявлення словотвірних процесів, що протікали в давнину, дисертант широко залучив до аналізу ономастичний говірковий матеріал" [Пуряєва : 11]. Опублікувавши низку статей, які, до речі, не втратили значення донині, Василь Васильович успішно захистив кандидатську дисертацію. Дещо пізніше він перейшов до проблем діахронної та

теоретичної дериватології. Саме з іменем В. Німчука тісно пов'язане широке розгортання студій над історією української мови й забезпечення джерельної бази для її дослідження.

З особливим пістетом Василь Васильович досліджує українську мову давньокіївської доби. Він кілька десятків років вивчає мову "Слова о полку Ігоревім". Першу працю про цю легендарну пам'ятку української мови XII ст. підготував понад 50 років тому – стаття "Слово о полку Ігоревім і народна мова" була опублікована у двох номерах часопису "Мовознавство" (№ 4 за 1967 та № 1 за 1968 рік). У ній молодий дослідник з притаманною йому скрупульозністю, оперуючи глибокими знаннями діалектної мови, наводячи паралелі з інших слов'янських і неслов'янських, зокрема, сербської і хорватської мов, сміливо, дискутуючи (але напрочуд коректно!) з попередниками, запропонував власні читання й пояснення низки слів та виразів цього твору.

Уже в першій розвідці про "Слово" дослідник запраг зробити те, про що мріяли лінгвісти ще в XIX ст.: залучати факти російських, українських і білоруських діалектів для тлумачення малозрозумілих і так званих "темних" місць поеми. Такі спроби на той час були в східнослов'янському мовознавстві, однак матеріал зі згаданих діалектів залучався принагідно, численні діалектологічні лексикони використано далеко не повно, часом при визначенні семантики вокабули перевага віддавалася лише свідченням пам'яток XI–XVI ст. Тому в наступній розвідці "Лексика й фразеологія "Слова о полку Ігоревім" із погляду сучасної діалектології" (1987) В. Німчук рішуче заявив, що "діалектний матеріал східнослов'янських мов є не менш важливим і доцільним, ніж пам'ятковий" [Німчук 1987 : 25]. У цій праці дослідник накреслив перспективні напрямки використання діалектних фактів для поглибленого вивчення "Слова": 1) для з'ясування "темних" місць і "темних" слів у поемі – явно незрозумілих, оскільки ймовірних достовірних паралелей або прямих континуантів відповідних слів і виразів не виявлено в жодній пам'ятці чи живому говорі Слов'янщини; 2) для пояснення сполук, усі складники й форми слова яких видаються зрозумілими, однак зміст загалом важко вловити, умовно їх можна назвати прихованими "темни-

ми місцями"; 3) для поглиблення розуміння тих лексем, які наче й не вимагають коментарів, але розгляд їхньої семантики з урахуванням говіркових фактів помітно поглиблює розуміння загального й художнього змісту поеми [Німчук 1987 : 25–28].

Досліджуючи "Слово", В. Німчук помітив, що "дуже мало мовознавців цікавляться топонімією, засвідченою в поемі, локалізацією поодиноких назв. Але не все до кінця з'ясовано в поемі й у цій ділянці" [Німчук 2002 : 123]. Учений одним із перших звернув увагу на те, що "ономастичний матеріал може точно відображати ареал і хронологію мовних змін, а отже, і слугувати для вивчення питання слов'янської прабатьківщини та найдавнішого членування слов'янських мов, балто-слов'янської проблеми, проблеми тюркського впливу на слов'янські мови; слов'яно-фінських мовних зв'язків" [цит. за Пуряєва : 27]. Зокрема, автора зацікавили в "Слові" топоніми *Немига* й *Дунай*. Історики здавна були переконані, що в рядках літописної оповіді "поидоша к *Немизѣ* чи "совокупишася ѡбои на *Немизѣ*" йдеться про місто Мінськ – нинішню столицю Білорусі, адже в минулому існував доплив річки Свілочі, біля якої розташований давній Мінськ. Це справді так. Однак В. Німчук запропонував іншу локалізацію гідроніма: на території української історичної області, колиски зародження Київської Русі – Сіверщині, – існував та існує й нині водний об'єкт *Немига* і "град" *Меньск*. Окрім цього, дослідник вказує, що на теренах України є ряд інших гідрооб'єктів з назвою *Немига*. Отже, описану в "Слові" битву між Всеславом та Ярославичами, припускає мовознавець, можна локалізувати не на терені Мінська, а на Сіверщині [Німчук 2002 : 126].

Нам видається, дуже переконливо вчений по-новому локалізує й гідронім Дунай, адже, крім "великого" Дунаю, в Україні тече *Дунай* у Полтавській і Дніпропетровській областях та кілька річок з іменем *Дунаєць* на Черкащині та Сумщині й на крайньому заході Лемківщини. Є навіть село *Дунаєць* у Глухівському районі Сумської області. "Отже, – резюмує автор, – Ярославна, напевно, тужила на місцевому "Дунаї". Таким чином знімається питання, чому княгиня Ярославна, перебуваючи в Путивлі, плаче на Дунаї" [Німчук 2002 : 128].

В. Німчук вагомо "вростав" в ономастику через етимологію, діалектологію, словотвір, історію української мови. Питання ономастики викликали жваве зацікавлення молодого дослідника з його перших кроків у науці. Зокрема, О. Стрижак у нарисі про К. Цілуйка згадує участь 26-річного В. Німчука в дискусії навколо етимології Полтави [Стрижак : 5]; Ю. Карпенко в нарисі про О. Стрижака називає прізвище Василя Васильовича серед гурту "сильних київських ономастів", "який тоді найактивніше займався ономастикою" [Карпенко : 7]. Пізніше Німчук бере участь у створенні питальника до видання "Історія міст і сіл Української РСР".

У 1960 році при АН УРСР із науковців (мовознавців, географів, істориків тощо) та представників міністерств для організації й координації наукової праці було створено Українську ономастичну комісію (УОК) – наукову установу при Відділенні літератури, мови та мистецтвознавства згаданої академії. Головою цієї організації було затверджено К. Цілуйка, Василь Васильович виконував обов'язки вченого секретаря комісії.

Період 60–70-х рр. XX ст. вважають дуже плідним для української ономастики. У межах Відділу історії мови Інституту мовознавства АН УРСР виокремилася група науковців, яка зосередила свої зусилля на ономастичних студіях. Це К. Цілуйко, О. Стрижак, А. Непокупний, І. Железняк, А. Корепанова, Л. Масенко, серед них і наш ювіляр. Він опублікував надзвичайно актуальну статтю "Про необхідність вивчення топоніміки у зв'язку з народними говорами" (1962). У ній тоді ще молодий дослідник В. Німчук виробив засади вивчення онімів: він наголошував на необхідності збирання матеріалів польовим методом, простежувати їхній зв'язок із місцевими топонімічними реаліями, а крім того, із місцевими діалектами, оскільки лише ґрунтуючись на говірках, на території поширення яких відзначені ті чи інші назви, на зіставленні їх із даними інших говірок і мов, можна досягти більш-менш повного розкриття внутрішньої форми топоніма [Німчук 1962 : 53]. Саме такий підхід і зумовив, очевидно, своєрідний "ономастичний вибух" [Вербич : 74], "ономастичний бум" [Карпенко : 6] того періоду. В. Німчук жваво цікавиться ономастичним життям України: друкує рецензію в журналі

"Українська мова і література в школі" на книгу С. Бабишкіна "Топоніміка в школі" (1963), інформує педагогічну громадськість про результати роботи другої ономастичної наради (1963), пише ґрунтовну статтю про українські прізвища з суфіксами -ук, -чук та етимологічно споріднені утворення (1964), укладає разом із І. Железняк, А. Корепановою, А. Непокупним, О. Стрижаком та К. Цілуйком "Гідронімічний атлас України (проспект)" (К., 1967) тощо.

В умовах бурхливого розвитку досліджень пропріальної лексики гостро постала проблема впорядкування набору слів, словосполучень, які б задовольнили потреби точно й однозначно іменувати чітко окреслені поняття розділу мовознавства про власні імена об'єктів. Тому невзабарі В. Німчук підготував проект української ономастичної термінології [Німчук 1966 : 24–43]. У преамбулі до списку термінів автор проекту заявив, що "впорядкування ономастичної термінології повинне здійснюватися у згоді з загальною лінгвістичною термінологією, частиною якої вона є, і з урахуванням практики, доцільності й традиції" [Там само: 25]. Відповідно до маніфестованих засад Василь Васильович врахував надбання як українських, так і зарубіжних мовознавців у цій царині. Зокрема, за пропозицією В. Німчука в українську ономастичну термінологію увійшли такі терміни: *автоетнонім*, *аллоетнонім*, *антропонім*, *астіонім*, *гелонім*, *гідронім*, *еронім*, *катоїконім*, *комонім*, *лімнонім*, *макротопонім*, *топонім*, *хоронім*, *етнонім* та ін. Після того, як у вересні 1966 року в чеському місті Ліблице відбулася III Міжнародна конференція зі слов'янської ономастики, учасники якої були ознайомлені з ономастичною термінологією майже всіх слов'янських народів, що спонукало їх до вдосконалення власних терміносистем, В. Німчук вніс "Зміни й доповнення в списку ономастичних термінів" (1968). До впорядкування ономастичної термінології Василь Васильович звертався ще не раз. Він автор української частини праць "Zakladni soustava a terminologie slovanské onomastiki" (1973), "Основен систем и терминологија на словенската ономастика" (1983), учасник засідання Міжнародної комісії з лінгвістичної термінології при міжнародному комітеті славістів (1984).

У виступі на засіданні комісії учений наголошував, що при "впорядкуванні й творенні термінів необхідно звертати увагу на координацію лінгвістичної термінології з термінологією інших наук, дбати про те, щоб термін був відразу зрозумілий для кожного лінгвіста" [Німчук 1984 : 145], він вважає, що "для відомого впорядкування термінології замало створення багатомовного перекладного словника списків термінів. Доцільним є створення лексикона, у якому при реєстровому терміні дається дефініція його значення однією з східнослов'янських, однією із західнослов'янських й однією з південнослов'янських мов" [Там само]. Зокрема, саме в цьому виступі В. Німчук уніс пропозицію замінити невдалий термін *екстралінгвістичний* (по суті, *позамовознавчий*) на *екстралінгвальний*, який нині міцно прижився в українській лінгвістичній термінології.

Вироблені засади ономастичних досліджень В. Німчук поглиблює, розширює та вдало демонструє їх застосування у власних розвідках. Це простежується в статті "Ясіння́ чи Ясі́ня" (1967), де дослідник, дотримуючись вимог писати географічні назви відповідно до вимови за нормами української орфографії, послідовно розкриває історію та етимологію цього топоніма. Апелятив *йас'ін'я́*, від якого утворено власну назву, "є звичайною збірною формою іменника *йас'ін'я*, яка (прасл. **asenь*/**asenь*) "цілком закономірна з погляду історичної фонетики, з переходом *е* > *і* в новозакритому складі" [Німчук 1967 : 53], здавна поширена в західних говірках української мови. Тому, резюмує автор, її необхідно писати *Ясіння́*, а не *Ясі́ня*, як було запропоновано в "Українсько-російському словнику географічних назв Української РСР" 1964 року. Отже, дослідник тут уже вкотре виявляє глибоку пошану до народної мови, пропонує достоту правильне рішення: узаконити народну форму топоніма в літературній мові. У цьому плані надзвичайно цікава стаття В. Німчука "З історичної топонімії Закарпаття" (1976), у якій він утверджує думку про те, що науково переконливі висновки про топонімію окресленого ареалу неможливі без глибокого проникнення в історію окремої назви, засвідченої в історичних джерелах, та детального обстеження сучасних записів з досліджуваної території

[Німчук 1976 : 19]. "Для діахронного дослідження топонімії добре було б мати, – рекомендує автор статті, – фіксації топонімії певної території через не дуже довгі проміжки часу. Але дослідник переважно має справу з матеріалом, який відбиває (звичайно, частково) назви лише в окремі досить віддалені періоди" [Там само : 20]. Саме на цих засадах і побудована згадана стаття про топонімію басейну р. Боржави. В. Німчук, вивчаючи історію топонімії Закарпаття, використав специфічний історичний матеріал, який зафіксований переважно в латинських грамотах угорських канцелярій XIV–XV ст., записи В. Петрова XIV–XX ст. та власні записи сучасної топонімії, здійснені в 1955–1960 рр. Опис історії низки топонімів досліджуваної території в німчуковому виконанні виявився глибоким, докладним і вичерпним. До того ж, зіставляючи записи угорською й українською мовою, автор знайшов важливі свідчення з історичної фонетики цих мов.

В обширах наукових зацікавлень ученого завжди знаходиться місце для ономастичних досліджень. Зокрема, Василь Васильович докладав зусиль і до топонімної лексикографії. У 70-х роках минулого століття група вчених Інституту мовознавства АН УРСР розпочала роботу над укладанням Гідронімного атласу України. Учений брав участь у виробленні теоретичних і практичних засад його складання, зокрема, розробив вимоги до фонетичного транскрибування й транслітерування мовних фактів. На шляху до створення згаданої праці у 1979 р. Василь Васильович разом із І. Железняк, А. Корепановою, А. Непокупним, Л. Масенко укладає Словник гідронімів України басейну р. Тиси (1979 р.); пізніше, у 1992 році, подає додаток до цього словника (басейн Дунаю).

Лінгвістам і всім, хто цікавиться українською культурою, добре відомі нариси Василя Васильовича про найменування головної річки нашої країни ("Дніпро – Славута", 1986 р.; "Славута – прадавня назва Дніпра", 1990 р.). Проаналізувавши низку пам'яток української та російської мов, у яких фіксується друга назва *Дніпра – Славута* (*Словута, Славутич, Словутич, Словутиць*), віднайшовши однокореневі найменування інших річок (допливів) в українській та інших слов'янських мовах, паралелі в неслов'янських мовах, учений стверджує: "Гідронім *Славута*,

Ставутич, (*Словутич*) – праслов'янська назва Дніпра – це справжня ономастична пам'ятка, яку й далі слід оберігати й поширювати шляхом номінації новостворених об'єктів словами *славутич*, *Славута*" [Німчук 1986 : 10]. У такому ж ключі виконано в співавторстві зі С. Зінченком дослідження історії та походження урбоніма Ніжин (1998 р.), де автори, спираючись на авторитетні думки попередників, дібравши багатий фактичний матеріал з історичних пам'яток, діалектів, виявляючи глибокі знання історії української мови, подали неспростовне пояснення походження згаданого урбоніма [див. Німчук 1998].

В. Німчук жваво цікавився історією українського козацтва, брав участь у наукових форумах, присвячених цій проблематиці. На одній із конференцій у Запоріжжі він уніс пропозицію – розпочати підготовку важливого видання – енциклопедії українського козацтва, а працівникам Інституту козацтва при Запорізькому університеті очолити цю патріотичну справу. Пропозиція була палко підтримана, В. Німчук увійшов до складу редакційної колегії. Досить швидко, як на обсяг виконаних робіт (майже 60 друкованих аркушів), у 2002 році вийшло перше видання праці "Українське козацтво. Мала енциклопедія".

У Запоріжжі дослідник звернув увагу на відоме найменування *Січ* (*січ*), його пояснення в словозбірках та його ж таки екземпліфікацію. Ученого зацікавив досить дивний і рідкісний факт: у тлумачному словнику, де, як правило, подано дефініції загальних іменників-апелятивів, пояснюється власна назва, натомість вокабули *Січ* немає в енциклопедичних словниках, де зазвичай пояснюють власні найменування. Специфічний статус слова виявляється й у тому, що цей іменник вживається як частина власного найменування *Запорізька Січ*, де друга частина мала б виступати як апелятив (подібно до *поляна*, *озеро*, *ліс*, *річка*), однак у сучасній літературній мові такого апелятива немає [Німчук 1999 : 3–4]. Тому дослідник робить висновок: "Щоб з'ясувати цей феномен і вийти з плутанини, необхідне діахронічне дослідження лексеми *січ*" [Там само : 4]. Вірний собі, учений проаналізував погляди на це питання всіх попередників: істориків, ет-

нографів, мовознавців, які свідчили, що об'єкти, позначувані терміном *січ* (співвідносно з *сікти*), дуже часто локалізуються біля річок та інших водних об'єктів, отже, *січами* називалися землі, на яких сільськогосподарську діяльність почато порівняно недавно. Але найбільше уваги, як і зазвичай, В. Німчук приділяє пам'яткам української мови, де фіксуються лексеми *сич*, *січ* (*січа*) (тексти із цими лексемами учений подав у додатках [див. Німчук 1999 : 43–83]. При потребі автор звертається до старопольських записів та навіть свідчень француза Г. Боплана, де у його "Описі України" йдеться про флору українських земель, зокрема, про Дніпрові острови, зарослі деревами, осокорами, лозою, шелогою, дубами. Дослідник добивається абсолютної переконливості у своїх здогадках. Зокрема, Василь Васильович стверджує, що "слова *сѣч*, (*сѣчь*), *сѣчка*, *сѣча* спочатку були явно географічними термінами, що позначали земельні ділянки, які використовувалися для господарської діяльності, при них будували хати, у них розводили сади, їх орали тощо" [Там само : 17–18], "очищена від лісу ділянка називалася відповідним географічним терміном нетривалий час, бо вирубування лісу було її нетривалою ознакою, адже вона перетворювалася або на поле, або лук, або ниву" [Німчук 1999 : 19]. Занепадові апелюючи, резюмує автор, сприяло закріплення й загальна знаність Січі (Січей) як власної назви славних осередків низового козацтва [Там само]. Здавалося б, завдання виконано. Але Василь Васильович посилює аргументацію, розглянувши загальну назву *січ* на тлі інших споріднених слів у сучасній українській мові та відповідників в інших слов'янських мовах, удокладнує його етимологію. "Завдяки діяльності славних запоріжців, організація яких відіграла кардинальну роль у старожитній Україні, скромний географічний термін, ставши власною назвою Січ, навіки увійшов до нашої історії як символ прагнення українського народу до волі й незалежності" [Там само : 42].

В. Німчук цікавився українською псевдонімією й криптонімією, опублікував велику статтю на цю тему в журналі "Українська мова" (2001) та заохотив до вивчення пропріальної лексики

талановиту дослідницю з Вінниці – Н. Павликівську, яка докладно опрацювала дібраний мовний матеріал, підготувала десятки статей з цієї проблеми, опублікувала "Словник псевдонімів ОУН–УПА" (2007) й монографію "Питання української псевдонімії ХХ століття" (2009). Грунтовна праця Н. Павликівської отримала схвальну рецензію, адже в ній "зреалізовано оновлений підхід у висвітленні широкого масиву фактичного матеріалу. Це помітне явище не тільки для мовознавчої, а й історичної науки" [Дудик : 121]. Невдовзі здібна учениця захистила докторську дисертацію й продовжує розпочату вчителем справу.

Напрямки діяльності В. Німчука вражають. Він першим в українській лінгвістиці ще в кандидатській дисертації порушив проблему карпатоукраїнсько-балканослов'янських мовних паралелей і тотожностей, пізніше опублікував ряд праць зі згаданої проблематики. Він упритул займався питаннями удержавлення української мови, оприлюднив низку статей з цієї проблеми та організував кілька симпозіумів і конференцій. У коло зацікавлень ученого увійшли й питання української орфографії: у 1999–2002 рр. він надрукував серію статей у наукових і популярних виданнях про історію українського правопису, пропонувані зміни до нього та книжку "Проблеми українського правопису ХХ – поч. ХХІ ст.". Василь Васильович ініціював видання першої хрестоматії з історії українського правопису (2004 р.), був її упорядником (у співавторстві з Н. Пуряєвою), написав до неї "Переднє слово". Він перший у наш час порушив проблему української мови як священної (сакральної), опублікував на цю тему кілька статей і готує монографію. У цьому руслі працюють його учні, виконують дисертації, публікують статті, монографії.

В. Німчук був учасником багатьох всеукраїнських і міжнародних форумів, зокрема, міжнародних з'їздів славістів та міжнародних конгресів україністів. Він є дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, членом трьох комісій при Міжнародному комітеті славістів, членом бюро Національної асоціації україністів, головним редактором журналу "Українська мова", членом редколегій багатьох періодичних видань, членом

правління Українського біблійного товариства. З 1998 року Василь Васильович став директором Інституту української мови, віддав цій праці 10 років життя. Однак в обширах його наукових інтересів вагоме місце посідали проблеми ономастики, навіть цей короткий огляд деяких його ономастичних праць свідчить про значний внесок ученого в розв'язання низки теоретичних і практичних питань дослідження пропріальної лексики.

В. Німчук ніколи не стояв осторонь ономастичних студій, виконував значну організаційну роботу. Він не один раз виступив відповідальним редактором ґрунтовних праць з ономастики, брав участь у роботі Міжвідомчої науково-методичної ради з питань географічних назв Державної служби геодезії, картографії та кадастру.

З об'єктивних причин із 2000-го року в роботі Української ономастичної комісії настала перерва. Усю координаційну роботу з ономастики здійснював відповідний відділ Інституту української мови НАН України. Зважаючи на те, що УОК – важливий координаційний центр ономастичної роботи в межах усієї України, а також на необхідність функціонування в сучасному науковомовному просторі такої структури, з ініціативи В. Німчука – члена цієї Комісії – на XIII Всеукраїнській ономастичній конференції (Чернівці 2007 р.), а згодом і на засіданні Бюро Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України від 20 березня 2008 р. було відновлено діяльність УОК і затверджено її новий склад на чолі з Василем Васильовичем. На першому засіданні Комісії прийнято рішення про видання бюлетеня "Повідомлення Української ономастичної комісії" й обговорено питання про сучасний стан української ономастичної термінології. Нині УОК регулярно проводить засідання, виступає ініціатором і співорганізатором ономастичних наукових конференцій, семінарів.

Нинішній голова Української ономастичної комісії – Василь Васильович Німчук – завжди виявляв зацікавленість пропріальною лексикою. А головне – В. Німчук виробив засади дослідження власних назв, явив українській лінгвістичній науці яскраві зразки вивчення цього класу лексики, орієнтуючись на які, виросла плеяда нових талановитих дослідників онімного простору України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Вербич С. О.* Українська ономастика: перспективи розвитку / С. О. Вербич // Українська мова. – 2010. – № 3. – С. 73–80.
2. *Дудик П. С.* Комплексне дослідження українських псевдонімів (Павликівська Н. М. Питання української псевдонімії ХХ століття. Монографія. – Вінниця : Глобус-прес, 2009. – 388 с. / П. С. Дудик // Українська мова. – 2010. – № 3.
3. *Карпенко Ю. О.* Олексій Сильвестрович Стрижак, видатний український ономаст / Ю. О. Карпенко // Дослідження з ономастики. – К. : Пульсари, 2008. – С. 6–14.
4. *Німчук В. В.* Виступ на засіданні Міжнародної комісії з лінгвістичної термінології при Міжнародному комітеті славистів / В. В. Німчук // Славянская лингвистическая терминология. – К., 1984. – С. 144–145.
5. *Німчук В. В.* Дніпро – Славута / В. В. Німчук // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 4–11.
6. *Німчук В. В.* До топонімії "Слова о полку Ігоревім" (*Немига, Дунай*) / В. В. Німчук // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць пам'яті Кирила Галаса. – Ужгород, 2002. – Вип. 6. – С. 123–129.
7. *Німчук В. В.* З історичної топонімії Закарпаття / В. В. Німчук // Питання сучасної ономастики. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 19–28.
8. *Німчук В. В.* Лексика й фразеологія "Слова о полку Ігоревім" із погляду сучасної діалектології / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1987. – № 6. – С. 24–31.
9. *Німчук В. В.* Походження та історія назви "Січ" / В. В. Німчук. – Запоріжжя : РА "Тандем – У", 1999. – 84 с.
10. *Німчук В. В.* Про необхідність вивчення топоніміки у зв'язку з народними говорами / В. В. Німчук // Питання топоніміки та ономастики: Матеріали І Республ. наради з питань топоніміки та ономастики / Відп. ред. К. К. Цілуйко. – К., 1962. – С. 45–53.
11. *Німчук В. В.* Українська ономастична термінологія (проект) / В. В. Німчук // Повідомлення Української ономастичної комісії. – К. : Наук. думка, 1966. Вип. 1. – С. 24–43.
12. *Німчук В. В.* Ясіння (сер. р.) чи Ясиня (ж. р.) / В. В. Німчук // Повідомлення Української ономастичної комісії. – К. : Наукова думка, 1967. – Вип. 3. – С. 50–57.
13. *Німчук В., Зінченко С.* Походження та історія урбаніма Ніжин / В. Німчук, С. Зінченко // Київська старовина. – 1998. – № 3. – С. 3–9.
14. *Пуряєва Н. В.* Професор Василь Васильович Німчук: у напрямку ad fonts // Василь Васильович Німчук: Біобібліографія до 75-річчя / Упор. Ю. В. Осінчук, Н. В. Пуряєва / Н. В. Пуряєва. – К. : НАН України. Інститут української мови, 2008. – С. 3–44.
15. *Стрижак О. С.* К. К. Цілуйко як ономаст (короткі спогади і роздуми) / Стрижак О. С. // Українська ономастика. – К., 1998. – С. 4–14.

Стаття надійшла до редакції 13.09.13

Петр Белоусенко, д-р филол. наук, проф.
Запорожский национальный университет, Запорожье

Ономаст Василий Нимчук

Определена роль известного украинского языковеда В. В. Нимчука в развитии украинской ономастики. Дана характеристика его участия в работе Украинской ономастической комиссии, осуществлён анализ теоретических работ лингвиста, в которых сформулированы принципы сбора и исследования онимного материала и перспективные направления изучения проприальной лексики. Раскрыта научную аргументацию лингвиста о происхождении некоторых имен собственных.

Ключевые слова: В. В. Нимчук, ономастика, принципы исследования онимов, Украинская ономастическая комиссия, направления изучения проприальной лексики.

Petro Bilousenko, Dr Hab., Professor
Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya

Vasyl Nimchuk, the Onomast

The contribution of the prominent Ukrainian linguist V. V. Nimchuk in the development of the Ukrainian onomastics is described. His input in the Ukrainian onomastics committee is characterized and his theoretical linguistic work is analyzed as well as the work that established a foundation of assembling and researching onomastic material and the study of proprietary lexics. The scientific laboratory of the linguist in the studies of the development of proper names is discovered.

Key words: V.V. Nimchuk, onomastics, establishment of the onim study, The Ukrainian Onomastic Committee, the ways of study of the proprietary lexic.

МОРФЕМІКА. СЛОВОТВІР

УДК 811.161.2'373.611

Ірина Козленко, канд. філол. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

УНІСУФІКСИ: МОРФЕМНИЙ ТА СЛОВОТВІРНИЙ СТАТУС

У статті йдеться про морфемний і словотвірний статус унікальних фінальних субморфів. Унісуфікси – нерегулярні суфіксальні одиниці, що перебувають на периферії морфемної підсистеми, мають інваріантне значення, властиве афіксам у системі мови, та залишкове значення у складі слова. Унісуфікси виконують конститутивно-словотвірну функцію у словах-“одноосібниках”; їх потенційна словотвірна функція частково підтверджується окремими новотворами.

Ключові слова: морфема, суфікс, уніфікс, значення морфем, словотвірне значення.

Морфема за своєю суттю є одиницею операційною і залежить від тих принципів, на яких відбувається її виокремлення: принцип обов'язкового подвійного співвідношення слів і за коренем, і за афіксом [Винокур]; принцип достатності співвідношення слів або лише за коренем, або лише за афіксом [Гринберг : 82–84], що мають в інших словах подібне значення; “для подільності основи в загалі достатньо, щоб вона входила в один ряд співвідношень” – або за коренем, або за афіксом [Смирницький : 24].

З-поміж слів, що входять в один ряд співвідношень, безумовно подільними (мають достатню вільну подільність, за Н. Янко-Триницькою [Янко-Триницкая]) є слова з вільним коренем і неповторюваним афіксом. Подільність таких слів не заперечується лінгвістами і фіксується сучасними морфемними словниками: укр. *знах-ар-ø*, *морал'-іте*, *негр-итос-ø*, *норм-ал'-ø*, *пас-т-ух-ø*, *форт-исимо* [Словник]; рос. *зна-хар-ьø*, *пас-тух-ø*, *пе-тух-ø*, *люб-ов-ьø*, *свекр-ов-ьø* [Кузнецова]. Однак у поглядах лінгвістів

немає єдності щодо того, на які одиниці подільні ці слова і чи є вони похідними.

Поняття подільності й похідності (словотвірної чи словозмінної) хоч певною мірою пов'язані та співвіднесені, але в основі їх лежать різні принципи; "семантичні підстави для подільності на морфемному рівні виявляються іншими, ніж для подільності на рівні словотворення, і результати подільності на різних рівнях розходяться" [Кубрякова : 57–58].

Структуру слів із достатньою подільністю (дефектною подільністю, за О. Кубряковою) складають морфи і субморфемні одиниці – такі морфемні одиниці, що функціонують паралельно з афіксальними одиницями, але вони дистрибутивно обмежені або семантично недостатні й тому, як прийнято вважати, "не досягають статусу морфів": рос. *л'уб-ов'-ø*, *пас-тух-ø*, *пон-ад'й-а*, *св'екр-ов'-ø*, *ст'екл'-арус-ø*, *франц-уз-ø* [Кубрякова : 55–62].

Виокремленню субморфів, на думку І. Мельчука, сприяє їх "морфемоподібність", подібність за фонемним вираженням до повноцінних морфів, "субморфи тотожні морфам не лише фізично, а в межах певної мовної системи" [Мельчук : 354–355]. Субморф у широкому розумінні охоплює компоненти, які не мають морфемного корелята [Кубрякова : 61]: *дубл'-ікат-ø*, *морал'-іте*, *пас-тух-ø*, *пошт-амт-ø*, *сен'йор-ит-а*, *франц-уз-ø*.

У науковій літературі на позначення фінальних субморфів, що не мають морфемного корелята, уживані різні терміни: квазіморфи [лат. *quasi* 'ніби, несправжній'] (О. Кубрякова); суфіксоїди [гр. *εἶδος* 'вигляд', 'подібність'] (Є. Карпіловська, О. Реформатський); уніфікси [лат. *unus* 'один'] (О. Земська, Н. Клименко, О. Тихонов); умовні суфікси (О. Тихонов); нерегулярні суфікси (Є. Клобуков, М. Шанський); афікси унікальної дії (ЛЭС); сегментами (В. Максимов); аномальні афікси (А. Кузнецова); морфемі-суфікси (Н. Клименко, В. Лопатін, І. Милославський, Г. Пастушенков, РГ-80).

Неоднакові погляди лінгвістів, пов'язані з розумінням похідності слів із унікальними субморфами, узагальнено передає антонімія: слова з унікальними субморфами подільні, але непохідні // слова з унікальними субморфами подільні і похідні.

О. Земська, для якої визначальними ознаками афікса є повторюваність (як мінімум у двох словах) і можливість творення по-

хідних, вважає слова з уніфіксами непохідними, але подільними, хоч, очевидно, має певні сумніви щодо статусу унікальних частин слова. Ці сумніви простежуються в неоднозначній інтерпретації уніфіксів: “не афікс, а одиничне "нарощення"” [Земская 1966 : 5, 12]; їх "варто вважати морфемами, але морфемами особливого типу" [Земская 1969 : 100–105]; "особливі одиничні унікальні сегменти у складі слова" (без вказівки на їх морфемний статус) [Земская 1981 : 153–155].

Натомість М. Крилов вбачає словотвірну похідність російських слів із уніфіксами *жених, любовь, пастух* [Крылов 1963 : 37], однак у похідному слові *пастух* кваліфікує "звуковий відрізок **-тух** – як неморфему, незважаючи на те, що *пастух* є основою, а **пас** – є коренем, тобто морфемою" [Крылов 1969 : 155].

Як особливий – функціональний – різновид морфемних одиниць у складі "готових одиниць" (непохідних), що відрізняються від "повноцінних" морфів дистрибутивною обмеженістю та словотвірною неспроможністю, які "навіть чи здатні взяти участь у творенні нових одиниць", розглядають унікальні субморфи О. Кубрякова [Кубрякова 1974 : 60] та Є. Карпіловська [Карпіловська 1999 : 14]. Унікальні субморфи виконують "кваліфікативну функцію, функцію віднесення до певної ономасіологічної категорії або розряду" [Карпіловська : 175].

Однак значна частина слів з уніфіксами сприймається як похідні слова не лише носіями мови, а й лінгвістами: *архів-ø – архів-ар'іус-ø, л'уб-и-ти – л'уб-ов-ø, маск-а – маск-арад-ø, пошт-а – пошт-амт-ø, франц'ій-а – франц-уз-ø* [РГ-80; Словотвір]. При цьому семантичний зв'язок між словами може тлумачитися неоднаково, як, наприклад, у парах слів: *л'уб-и-ти – л'уб-ов-ø, д'іт-и – д'іт-вор-а, франц'ій-а – франц-уз-ø* і *клей-ø – клей-стер-ø, патрон-ø – патрон-таш-ø, чай-ø – чай-хан-а* [Карпіловська : 172–173; Тихонов : 24]. “Таке "різночитання" не є дивним, коли розв'язання проблеми багато в чому наштовхується на тлумачення семантики – матерії, як відомо, "тонкої"” [Касевич : 94].

Похідність слів з уніфіксами вбачають у їх формальній та семантичній співвіднесеності з непохідними твірними, у складі яких є повторюваний корінь (Т. Єфремова, Н. Крилов, В. Лопатін, Г. Пастушенков, О. Тихонов, М. Шанський, Н. Янко-Триницька).

На переконання російських учених, основи з достатньою вільною подільністю "можна вважати вивідними, хоч їх незіставлявані дериваційні афікси є несистемними": рос. *вз-он, котл-ован, детв-ор(а), чист-оган, четвер-з, овс'-уз, юмор-еск(а), бел'-ес(ый), обой-удн(ый), наг-ишом* і под. [Янко-Триницька 1968 : 536]; рос. *дур-алей, кипр-иот, коз-ел, мяк-оть, стекл'-арус, мальч-уган* [РГ-80]; рос. *архив-ариус, генерал-итет, дет-вор-а, дур-алей, знахарь, коз-ел, маск-арад, негр-итенок, пас-тух* [Ефремова 2005].

Справедливою є думка О. Реформатського про те, що одиниця мови визначається "не кількісними ознаками (більше – менше), а якісними, що залежить від основної функції цієї одиниці. Саме це конститує реальність абстрагованих одиниць" [Реформатський 1957 : 33–34].

У сучасній лінгвістичній теорії поглиблення знань про систему і структуру мови сприяло усвідомленню відсутності прямої відповідності між морфемною подільністю та словотвірною походністю і диференціації одиниць, які по-різному характеризують слово: морфема – в аспекті морфемної структури слова; словотвірний формант – в аспекті його словотвірної структури (Н. Арутюнова, С. Богданов, О. Моїсеєв, Г. Пастушков), словозмінний формант – в аспекті його парадигматичної структури (М. Гухман, Н. Ільїна, І. Милославський, М. Панов, М. Трубецької, Н. Янко-Триницька). Структурно-семантичні одиниці – морфеми (корені й афікси) не тотожні структурно-функціональним одиницям – словотвірному форманту та словозмінному форманту (флексії в широкому розумінні).

Основною функцією морфеми як "морфологічно і семасіологічно неподільної одиниці" [Бодуэн 1917 : 249] є конститутивна функція – функція структурної організації слова, а основними ознаками морфеми є мінімальність і двобічність. Морфема як одиниця двобічна конститує двобічну одиницю – слово. Безумовно, уніфікси конституують слово; безумовно, що значення слів з уніфіксами та співвідносними з ними спільнокореновими словами є різними. Саме уніфікси формують додатковий компонент семантики слова, за яким воно відрізняється від співвідносного з ним спільнокоренового слова. У цьому полягає семасіологічна функція морфеми як одиниці морфемної підсистеми

мови. "За будь-кого підходу до визначення ступенів морфемної подільності того чи іншого слова важливо з'ясувати, чи означає що-небудь виокремлюваний (чи той, що залишається після виокремлення) компонент. Важливо, щоб сегмент мав значення у принципі: дивне *амт* у слові *поштамт* зі значенням 'головний у місті' так само морфема, як звичайний *чик* у слові *карманчик-о'*" [Милославский 1974 : 36–37].

Н. Арутюнова також вважає основною ознакою морфемної її смислової цінності, безвідносно до того, значення слова є результатом словотворення чи є наслідком функціонування слова в мові [Арутюнова 1961: 48–49]. Наявність фонемного вираження та значення (семантики) дозволяє вважати уніфіксованими морфемами.

Мова є продуктом історичного розвитку, у процесі якого вона розвивається; одні її одиниці змінюються, відмирають або виходять з ужитку, інші за потреби людського суспільства створюються. Саме тому "поряд із актуальними моделями і типовими структурами є також і словотвірні ізолювані слова, своєрідні структурні "одноосібники"" [Шанский 1981 : 27], що й зумовлює існування регулярних і нерегулярних афіксів у морфемній підсистемі української мови. Має рацію М. Шанський, наголошуючи на тому, що нерегулярні афікси (уніфікси) є "фактом цілком реальним, тому що слова, у складі яких вони є, функціонують у мовній системі як певні елементи словотвірних гнізд, семантичних полів і лексико-семантичних категорій" [Шанский 1981 : 24]. Нерегулярними стають афікси, що вийшли з ужитку – ексафікси (Б. Бартков) та іншомовні афікси, що запозичуються разом із запозиченими словами.

Кожен афікс є членом морфемної підсистеми мови. У результаті протиставлення та корелятивності одиниць морфемної підсистеми, що повторюються або в багатьох словах, або в одному слові, формується її ядро, до якого входять регулярні суфікси, та периферія, що охоплює унікальні, нерегулярні суфікси [Блумфильд 1968 : 167]. Суфіксальні морфемні одиниці характеризуються не лише різними кількісними показниками вживаності в словах, але й різною функцією у складі слова, а також обсягом морфемно-семантичних парадигм та актуалізацією в ало- і варіоморфах.

Унікальні суфікси, безумовно, належать до периферійних морфемних одиниць, насамперед тому, що є нерегулярними (мають обмежену сполучуваність), одиничними, не утворюють актуальної словотвірної моделі, хоч потенційно їм властива словотвірна функція. С. Богданов називає їх "потенційними" словотвірними афіксами [Богданов : 46]. З огляду на розмежування власне морфемних одиниць і функціональних словотвірних одиниць уніфікси є морфемами-суфіксами та потенційними словотвірними формантами, що засвідчують новотвори типу *кримінал'-ітет-ø* (подібно до *генерал'-ітет-ø*): *Не можна закритим списком формувати владу, бо тоді до влади потрапляє криміналітет* (Сільські вісті, 6.11.2009), *л'апас-имент-и* (подібно до *аплод-исмент-и*): *Я не жалів своїх долонь на оплески й ляпасименти* (Ю. Івакін), а також застарілі слова типу *сцен-ар'іус-ø* (подібно до *архів-ар'іус-ø*). Нерегулярними можуть бути не лише словотвірні, а й словозмінні афікси: *й-а, в-ас, н-ас; хт-о, шч-о; йі-м, йіс-и, йіс-т'*.

Не можна погодитися з думкою, що лише морфи є "справжніми <...> елементами системи мови", а субморфні, чи квазіморфні, одиниці "залишаються субморфемними одиницями, не входячи до складу жодної "нормальної" морфемі (л'уб-ов-ø, *стекл'-арус-ø*), чи, можливо, формуючи квазіморфему" [Кубрякова 1974 : 59–61]. І "повноцінні" морфи, і "неповноцінні" морфи (уніморфи), актуалізовані в мовленні, є реалізаціями інваріантних одиниць системи мови, різною є їх функція та кількісна актуалізація у словах.

Системний статус одиниці та її функція у складі одиниці вищого рівня – явища різні. З погляду морфеміки, унісуфікси – нерегулярні суфіксальні одиниці, сферою функціонування яких є одиничні слова, тому вони перебувають на периферії морфемної підсистеми; функція таких одиниць – конститутивна; за О. Кубряковою, уніфікси – це "маркери", "носії особливих службових значень, за якими слово ідентифікується як належне тому чи іншому класу" [Кубрякова : 168]. З погляду словотворення, унісуфікси – словотвірні форманти у словах-"одноосібниках"; при цьому потенційна словотвірна функція (принаймні в частині з них) може бути в майбутньому реалізована, що залежатиме як від власне лінгвальних, так і позалінгвальних факторів.

Слова з унісуфіксами пов'язані смисловими відношеннями зі словами, які є для них твірними. Їх значення програмується позицією в слові, що виявляється у вираженні відношення похідного слова щодо свого твірного. У сильній словотвірній позиції уніфікс стає виразником цього відношення, тобто є звичайним словотвірним формантом. Значення уніфіксів завжди зв'язане, власливе їм лише як частинам тих слів, у яких вони виокремлюються, і тому, як прийнято вважати, є залишковим значенням, воно корелює зі словотвірним значенням, що виявляється в подібних словах, які входять до регулярних словотвірних типів. В. Лопатін відзначає, що слова з уніфіксами ““вписуються” в типи перетворення основ, відомі за словами з “нормальними” суфіксами” [Лопатин 1977 : 129]. “Наявність мовних значень, які мають вираження не лише у словотвірних, а й у синтаксичних засобах, є свідченням того, що перед нами значення, властиві мовній системі в цілому, що перед нами справжні суфікси, хоч вони й репрезентовані одиничними словами” [Пастушенков 1977 : 74].

Значення морфеми як структурно-семантичної одиниці мови і значення морфеми як структурно-функціональної одиниці (морфеми у функції словотвірного форманта) є різними (Н. Клименко, О. Кубрякова, В. Лопатін, І. Улуханов, І. Милославський). Так, у словах *бурс-ак-ø*, *див-ак-ø*, *жебр-ак-ø*, *мор'-ак-ø*, *нов-ак-ø*, *свой-ак-ø*, *спів-ак-ø* суфікс має системне інваріантне значення 'предметність', конкретне значення 'особа чоловічої статі' і три загальні словотвірні значення: 'особа, яка характеризується за відношенням до дії' (*жебр-ак-ø*, *спів-ак-ø*), 'особа, яка характеризується за відношенням до предметної ознаки' (*бурс-ак-ø*, *мор'-ак-ø*), 'особа, яка характеризується за відношенням до ознаки' (*див-ак-ø*, *нов-ак-ø*, *свой-ак-ø*).

Сферою функціонування морфеми є слово, але, виокремившись зі слова, морфема набуває автономності не лише у плані вираження, а й у плані значення. Кожен афікс як член морфемної підсистеми “в силу тих відношень, у які він вступає з іншими афіксами в цій системі, має свою цінність, значущість, на фоні якої і виявляється його значення” [Герд 1983 : 48–51]. У системі мови морфема має самостійне значення, “не визнавати самостійного значення морфеми означає заперечувати саме існу-

вання цієї одиниці у структурі мови" [Милославский 1980 : 4–5]. Це стосується й унікальної морфеми також.

Семантична специфіка суфіксів, порівняно з префіксами, полягає в тому, що вони виражають найбільш загальне значення – предметності, процесуальності, атрибутивності. Власне, це і є їх інваріантне значення, властиве суфіксам як одиницям морфемної підсистеми мови.

Функціонуючи у словах, інваріантне значення суфіксів індивідуалізується. "Уточнення" семантики суфіксів властиве й "повноцінним" афіксам: 'предметність, особа' *мудр-ак-ø*, *скрип-ак-ø*, *сл'ін-ак-ø*; 'предметність, предмет' *піш-ак-ø* (шахова фігура), *тес-ак-ø* (теслярська сокира); 'предметність, тварина' *рис-ак-ø*. Відмінність лише в тому, що значення повноцінних суфіксів підтверджується входженням слів із цими суфіксами в певний словотвірний тип й у такий спосіб ніби сприймається як абстраговане від окремого слова. Зв'язане значення уніфікса є залишково-конкретним, яке корелює зі словотвірним значенням слів певного словотвірного типу й у такий спосіб об'єктивується в мові.

Так, уніфікси з інваріантним значенням 'предметність' мають подані нижче залишково-конкретні значення, співвідносні зі словотвірними значеннями переважно продуктивних словотвірних типів. При цьому одні уніфікси вживані більш ніж в одному слові¹, інші – можна вважати аломорфами до "повноцінних морфів"²:

'особа чоловічої статі' (СЗ 'особа за відношенням до предмета';
СЗ 'особа за відношенням до дії')

-аріус-: *архів-ар'іус-ø* 'хто [працює] в архіві' (СУМ 'охоронець архівних матеріалів; співробітник архіву'); *сцен-ар'іус-ø* 'хто [працює] на сцені' ('помічник режисера; працівник театру, що стежить за своєчасним виходом акторів на сцену') і *нот-ар'іус-ø*,

¹ За О. Земською, морфемами-афіксами, тобто будівельними компонентами мови, є "такі елементи, які функціонують у двох і більше різнокореневих, але семантично співвідносних словах" [Земская 1966: 4].

² М. Кравченко вважає, що у словах типу *пас-т-ух-ø*, *пи-т-ун-ø* є "повноцінні" суфікси -ух-, -ун-, що приєднуються до усиченого інфінітивного суфікса -т- [Кравченко 1990: 12–14].

заст. *нот-ар-ø* (СІС 'службова особа, яка засвідчує, оформляє юридичні акти' [лат. *notarius* – писар, секретар]);

-ург-: *драмат-ург-ø* 'хто [створює] драми' (СУМ 'письменник, який створює драматичні твори'); *метал-ург-ø* 'хто [видобуває] метал' (СУМ 'фахівець з металургії');

-уз-/гуз-: *бой-а-г/уз-ø* 'хто боїться' (СУМ 'дуже несмілива, боязка, ляклива людина'); *франц-уз-ø* 'хто [мешкає] у Франції' (СУМ 'нація, народ, що становить основне населення Франції');

-ух-/тух- : *пас-т/ух-ø* 'хто пасе [тварин]' (СУМ 'той, хто пасе стадо, череду, отару тощо'); розм. *пи-т/ух-ø* 'хто [полюбляє] пити' (СУМ); *л'ін'-т'/ух-ø* 'хто лінивий';

-их- : *жен-их-ø* 'хто [збирається] женитися' (СУМ 'чоловік стосовно жінки, з якою збирається узяти шлюб');

-хар- // **-ор-/хор-** // **-ур-/хур-**: *зна-х/ар-ø*, заст. *зна-х/ор-ø*, заст. *зна-х/ур-ø* 'хто знає [як лікувати]' (СУМ 'людина, що лікує немедичними засобами, а також займається чаклуванням');

-іс'імус- – *генерал'-іс'імус-ø* 'хто [має найвище звання] генерала' (СУМ 'найвище військове звання, а також особа, якій присвоюється це звання');

-йе- : *конферанс-йе* 'хто [веде] конферанс' (СУМ 'артист (артистка), що оголошує номери програми під час вистави, концерту тощо');

'особа жіночої статі' (СЗ 'недорослість')

-ит- : *сен'йор-ит-а* (СУМ 'ввічливе називання, звертання до дівчини');

'особа ~ негативна суб'єктивна оцінка (ч. і ж. рід)'

-тус- : *свин-т/ус-ø* 'хто як свиня' (СУМ фам. 'те саме, що свиня ~ неохайна людина');

-агел'- : *мудр-агел'-ø* 'хто [занадто] мудрує' (СУМ розм., ірон. 'той, хто багато роздумує, розмірковує');

-ерд'- : *скуп-ерд'-а* 'хто [занадто] скупий' (СУМ розм. 'те саме, що скупердяга');

-ендр-/индр- : *скуп-ендр-а, скуп-индр-а* 'хто [занадто] скупий' (СУМ розм. 'те саме, що скупердяга');

'збірність'

-ітет- : *генерал'-ітет-ø* (СУМ 'вищий командний склад армії; генерали'), *нобіл'-ітет-ø* (СУМ *нобіл'-ø* 'аристократ, представник знаті ~ у Стародавньому Римі') і *мун'іципал'-ітет-ø* ('орган місцевого самоуправління');

-вор- : *д'іт-в/ор-а* (СУМ збірн. 'те саме, що діти¹ ~ маленькі дівчатка і хлопчики');

-лах- : *д'іт-лах-и* (СУМ мн. 'те саме, що діти¹');

-ар- : *мошк-ар-а* (СУМ збірн. 'те саме, що мошка');

-ил'ій-/ил'й- : *флот-ил'ій-а* (СУМ '1. З'єднання військових суден; 2. З'єднання промислових, експедиційних або спортивних суден'), *ескадр-ил'й-а* (СУМ 'Тактичний підрозділ військово-повітряних сил, що складається з кількох ланок або загонів');

'істота, тварина' (СЗ 'самець за відношенням до самки')

коз-ел-ø 'самець кози' (СУМ '1. Дика рогата жуйна тварина, що живе переважно в горах; 2. Те саме, що цап¹');

'місце' (СЗ 'приміщення за відношенням до предмета (речовини, матеріалу)')

-тер'ій- : *кафе-тер'ій-ø* 'де [п'ють] каву' (СУМ 'кав'ярня із самообслуговуванням');

-хан- : *чай-хан-а* (СУМ 'чайна в Середній Азії та Ірані, де подають чай та інші страви' – ('де [п'ють] чай');

-амт- : *пошт-амт-ø* 'де [здійснюють] поштові операції' (СУМ 'центральна поштова установа в місті; приміщення, в якому розташовано цю установу');

'предмет' (СЗ 'предмет за відношенням до предмета, матеріалу, речовини'; СЗ 'предмет, що є результатом певної дії')

-гаш- : *патрон-гаш-ø* 'що для патронів' (СУМ 'сумка або пояс з футлярами (гніздами) для рушничних і пістолетних патронів');

-гун- : *пи-т/ун-ø* 'що для пиття' (СУМ діал. 'посуд для пиття');

-арус- : *стекл'-арус-ø* 'що зі скла' (СУМ збірн. 'тоненькі короткі трубочки з кольорового скла, які використовують для намиста, оздоблення одягу тощо; різновид бісеру');

-стер- : *клей-стер-ø* 'що для клею' (СУМ 'клей, виготовлений із крохмалю або борошна');

-тух- : *клей-тух-ø* 'що для клею' (СУМ 'жмуток прядива, тканини, повсті тощо для забивання заряду в огнепальну зброю');

дубл'-ікат-ø 'що є результатом дії дублювати' (СУМ '1. Другий примірник документа, що має однакову з оригіналом юридичну силу; 2. Другий екземпляр чого-небудь; один із двох однакових предметів');

'абстрактне поняття' СЗ 'опредметнена дія'

-ов-: *л'уб-ов-ø* 'те саме, що любити' (СУМ '1. Почуття глибокої прихильності до кого-небудь; кохання; 2. Почуття сердечної прив'язаності до кого-чого-небудь; 3. Інтерес до чого-небудь');

-исмент- : *аплод-исмент-и* 'те саме, що аплодувати' (СУМ 'плескання в долоні на знак вітання кого-небудь або схвалення чого-небудь'), *л'апа-симент-и* (зневажл. 'ляпати в лодоні ~ аплодувати').

Отже, унісуфікси, незважаючи на те, що сферою їх функціонування є одиничні слова, є морфемами – одиницями морфемної підсистеми мови. Вони, подібно до інших афіксів, характеризуються певною сукупністю ознак (фонемне вираження; аломорфія; фіксована позиція у структурі слова; значення у складі слова й у системі мови; структурна функція, потенційна словотвірна функція [Кубрякова 1990 : 59]), за якими визначають як самостійні одиниці мови – морфеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арутюнова Н. Д. Очерки по словообразованию в современном испанском языке / Н. Д. Арутюнова. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 152 с.
2. Блумфильд Л. Язык / Л. Блумфильд. – М. : Прогресс, 1968. – 607 с.
3. Бодуэн де Куртенэ И. А. Введение в языковедение / И. А. Бодуэн де Куртенэ // Бодуэн де Куртенэ И. А. Избр. труды по общему языкознанию. Т. II. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – С. 246–293.
4. Богданов С. И. Форма слова и морфологическая форма / С. И. Богданов. – С.-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1997. – 248 с.
5. Винокур Г. О. Заметки по русскому словообразованию / Г. О. Винокур // Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку. – М. : Учпедгиз, 1959. – С. 419–442.

6. Герд А. С. Семантика морфемы: значение или значимость (valeur)? / А. С. Герд // Структурная и прикладная лингвистика. – Вып. 2. – Л., 1983. – С. 47–52.
7. Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков / Дж. Гринберг // Новое в лингвистике, III. – М. : Изд-во иностран. лит. 1963. – С. 82–84.
8. Земская Е. А. Понятие производности, оформленности и членности / Е. А. Земская // Развитие словообразования современного русского языка. – М. : Наука, 1966. – С. 3–12.
9. Земская Е. А. Словообразование / Е. А. Земская // Современный русский язык / под ред. В. А. Белошапковой. – М. : Высшая школа, 1981. – С. 133–239.
10. Земская Е. А. Унификсы (об одном виде морфем русского языка) / Е. А. Земская // Ученые записки Моск. гос. пед. ин-та имени В. И. Ленина. – № 341: Вопросы филологии. – М., 1969. – С. 100–107.
11. Ефремова Т. Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка / Т. Ф. Ефремова. – М. : АСТ : Астрель, 2005. – 636 с.
12. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація / Є. А. Карпіловська. – К. : Ін-т мовознавства НАН України, 1999. – 298 с.
13. Касевич В. Б. Морфонология / В. Б. Касевич. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1986. – 160 с.
14. Кравченко М. В. Словообразовательная морфонология украинского языка : автореф. дис. ... доктор. филолог. наук 10.02.02. – К.: Институт языковедения им. А. А. Потебни АН УССР, 1990. – 39 с.
15. Крылов Н. А. Несколько замечаний об интерфиксации / Н. А. Крылов // Вопросы филологии. Ученые записки Моск. гос. пед. и-та им. В. И. Ленина. № 341. – Москва, 1969. – С. 153–165.
16. Крылов Н. А. Типы основ в современном русском языке / Н. А. Крылов // НДВШ. Филологические науки. – 1963. – № 2. – С. 31–42.
17. Кубрякова Е. С. Аффиксы / Е. С. Кубрякова, Ю. Г. Панкрац // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. 59–60.
18. Кубрякова Е. С. Основы морфологического анализа / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1974. – 319 с.
19. Кузнецова А. И. Словарь морфем русского языка / А. И. Кузнецова, Т. Ф. Ефремова. – М. : Русский язык, 1986. – 1136 с.
20. Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика. Проблемы и принципы описания / В. В. Лопатин. – М. : Наука, 1977. – 315 с.
21. Мельчук И. А. К понятию словообразования / И. А. Мельчук // Изв. АН СССР, ОЛЯ. – 1967. – Т. XXVI. – Вып. 4. – С. 352–362.
22. Милославский И. Г. План содержания у русских суффиксов / И. Г. Милославский // Вестник Московского университета. – 1974. – № 4. – С. 36–42.
23. Милославский И. Г. Вопросы словообразовательного синтеза / И. Г. Милославский. – М. : Наука, 1980. – 296 с.
24. Пастушенков Г. А. Некоторые проблемы структуры слова (Единицы структурно-семантического плана) / Г. А. Пастушенков. – Калинин : Изд-во Калинин. гос. ун-та, 1977. – 84 с.

25. *Реформатский А. А.* Что такое структурализм? / А. А. Реформатский // Вопросы языкознания. – 1957. – № 6. – С. 25–57.

26. Русская грамматика. Т. I. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – М.: Наука, 1982. – 784 с.

27. Словник афіксальних морфем української мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В. С. Карпіловський, Т. І. Недозим. – К.: Ін-т мовознавства НАН України, 1998. – 434 с.

28. *Смирницкий А. И.* Некоторые замечания о принципах морфологического анализа основ / А. И. Смирницкий // Доклады и сообщения филологического факультета МГУ. – 1948. – Вып. 5. – С. 21–26.

29. *Шанский Н. М.* Современный русский язык. Ч. II. Словообразование. Морфология / Н. М. Шанский, А. Н. Тихонов. – М.: Просвещение, 1981. – 270 с.

30. *Янко-Триницкая Н. А.* Членимость основы русского слова / Н. А. Янко-Триницкая // Известия АН СССР. Серия лит. и яз. – 1968. – Т. XXVII. – Вып. 6. – С. 532–540.

Стаття надійшла до редакції 9.09.13

Ирина Козленко, канд. філол. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

Унисуффиксы: морфемный и словообразовательный статус

Рассматривается морфемный и словообразовательный статус уникальных финальных субморфов. Унисуффиксы – нерегулярные суффиксальные единицы на периферии морфемной подсистемы, имеющие инвариантное значение, свойственное аффиксам в системе языка, и остаточное значение в составе слова. Унисуффиксам свойственна конститутивно-словообразовательная функция в словах-"единоличниках"; при этом их потенциальная словообразовательная функция находит подтверждение в новых словах.

Ключевые слова: морфема, суффикс, унификс, значение морфемы, словообразовательное значение.

Kozlenko Iryna, Ph D, Doc.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Unisuffixes: morphemic and derivational status

The article discusses the status of derivational morpheme and unique final submorphs. Unisuffixes is suffixed irregular units that are on the periphery of morphemic subsystems, have invariant value, which is characteristic of affixes in the language system, and have a residual value as a part of a word. Unisuffixes characterized constitutive-derivational function in the individual words; thus their potential derivational function is supported by the new words with individual unisuffixes.

Keywords: morpheme, suffix, unisuffix, morphemic value, derivational value.

УДК 81'373.611

Лілія Костич, канд. філол. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

СТАТУС СЛОВОВІРНОЇ КАТЕГОРІЇ

У статті простежується історія становлення поняття про слововірну категорію, розглядаються складові слововірної категорії в аспекті їх систематизації та ієрархічного упорядкування.

Ключові слова: словотвір, історія дослідження, слововірна категорія.

У широкому лінгвістичному розумінні терміном "категорія" традиційно позначають певну сукупність мовних одиниць, які об'єднані спільною ознакою. Початки дослідження лінгвальних категорій сягають теоретичних положень визначного грека Арістотеля (384–322 рр. до н. е.). Розроблена філософом теорія логічних категорій мала не лише онтологічно-гносеологічне осмислення, але й мовне: категорії сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, положення, стан, дія, перетерплювання (турбота, страждання) Арістотель розглядає як категорії буття, категорії пізнання та категорії мови [Арістотель : 55; Булатов, Иванов : 19].

За характером ознак лінгвістичні категорії неоднотипні: класифікаційні (лексико-граматичні, слововірні) категорії характеризують лексему (похідне слово) і є постійними; за словозмінними (власне граматичними) категоріями мовна одиниця може змінюватися.

У мовознавчих працях граматичні категорії досліджують як такі, що утворюють замкнуті системи протиставлених граматичних форм у межах спільного для них граматичного значення [Докуліл : 5–8; Бондарко : 29–30; Кучеренко : 44–80]. Згідно з семантико-граматичною концепцією у граматичних категоріях знаходять вияв лише ті поняття, які набувають у мові свого формального вираження [Мещанинов : 234; Вихованець 2004 : 29], а тому граматична категорія становить єдність граматичної форми і граматичного змісту. Так, І. Кучеренко визначав граматичну категорію "як найбільш загальне поняття граматики, у значенні якого узагальнено відображаються найбільш істотні риси

ряду однорідних граматичних значень, усвідомлюване як діалектична єдність двох чи кількох співвідносних між собою й протиставлених граматичних значень, однорідних за змістом і способами вираження у структурі слів" [Кучеренко : 80].

Власне граматичні, лексико-граматичні й словотвірні категорії мають різний рівень абстракції. Дослідники зауважують, що "словозмінні категорії є вищим ступенем граматикизації, ніж словотвірні. У середині останніх ієрархія залежить від семантичної сфери" [Курилович : 428; Виноградов : 192]. За рівнем абстракції словотвірні категорії перебувають між власне граматичними й лексико-граматичними лінгвістичними категоріями та виявляють залежність від них обох. Як зауважує М. Докуліл, "між словотвірними й граматичними категоріями є істотна відмінність у ступені та якості абстракції: словотвірні категорії, з одного боку, завжди охоплюють певні лексико-семантичні класи; з другого боку, вони самі містяться в більш загальних лексико-семантичних категоріях; у граматичних категоріях ми ніколи не знаходимо простого більшого чи меншого узагальнення лексичних значень; граматичні категорії лише будуються на лексичних значеннях, але абстрагуються від них" [Dokulil : 192–193]. Формальне вираження категоризувальної семи в морфології флективної мови здійснюється, у першу чергу, за допомогою флексій, у словотворі – суфіксами й префіксами¹. На морфологічному рівні виразною є опозиція словоформ, на підставі чого мовознавці виокремлюють граматичні (морфологічні) категорії. У словотворі "опозиція дериватів за допомогою словотворчих засобів у межах спільного граматичного значення взагалі не формується" [Городенська 1994 : 23], хоча в деяких випадках таке протиставлення можливе [Вихованець 2004 : 134–135; Костич : 410–416].

¹ У широкому розумінні категорії мови формують елементи, виокремлені на основі певної спільної властивості. Залежно від складу категоризувальної сукупності, характеру категоризувальної ознаки й відношення цієї ознаки до класів групування виокремлюють різні типи категорій. У тому випадку, коли "категоризувальна сема набуває формального вираження засобами словотвору, категорія називається словотвірною, наприклад, 'імена діяча' (*учи-тель, воз-чик, бег-ун*), 'слотливі імена' (*дом-ик, дым-ок, блин-чик*)" [Бульгіна, Крылов : 215–216].

У практиці лінгвістичних досліджень застосовують різні критерії щодо кваліфікації й виокремлення словотвірних категорій. На кожному новому щаблі розвитку мовознавчої думки питання про статус словотвірної категорії залишається актуальним, виявляючи нові грані його розв'язання. Так, до пошуку чітких критеріїв аналізу й опису словотвірної категорії спонукає мовознавців специфічна природа словотвірної категорії в аспекті її когнітивно-ї функціонально-змістових особливостей і механізмів творення. Дискусійними залишаються як загальне питання про доречність терміна "словотвірна категорія" у його традиційному використанні на позначення словотвірних типів, об'єднаних на основі спільності словотвірного значення, так і часткові теоретичні міркування про рівень узагальнення словотвірної семантики, тотожність / нетотожність способів словотвірної номінації, частиномовної належності твірних щодо однієї словотвірної категорії.

Розглядаючи теоретичні й теоретико-практичні дослідження природи словотвірної категорії, не ставимо за мету здійснити вичерпний огляд граматичних теорій. Рушійним у роботі є прагнення простежити розвиток лінгвістичної думки, динаміку й наступність лінгвістичних концепцій, що, зрештою, відображає їхню взаємодію, а не окремішність. Важливим аспектом дослідження є спроба показати ієрархічну упорядкованість словотвірної категорії, охарактеризувати системні зв'язки, що виникають між її складниками.

Словотвірна категорія є центральним компонентом в ієрархії комплексних одиниць словотвору і, закономірно, важливою теоретико-методологічною базою ґрунтового дослідження словотвірної системи. Основи вивчення словотвірних категорій були закладені в працях таких провідних учених, як О. Потебня, М. Крушевський, М. Покровський, В. Богородицький, О. Пешковський, В. Дорошевський, В. Виноградов, М. Докулід, І. Ковалик та ін. Учені XIX – поч. XX ст. розглядали словотвірні категорії в ракурсі інших мовознавчих тем: щодо значення слова, досліджуючи розвиток частин мови і, відповідно, природу та історію становлення словотвірних категорій дії, збірності, абстрактності (клас іменників) [Потебня : 25]; у зв'язку з тими змінами, які відбуваються в межах словотвірних категорій щодо

їхнього виокремлення й структурування (Покровский М. М. Семантологические исследования в области древних языков // Учен. зап. Московского университета. – 1896. – Вып. 23; Покровский М. М. Материалы для исторической грамматики латинского языка // Учен. зап. Московского университета. – 1899. – Вып. 25; Покровский М. М. Несколько вопросов из области семасиологии // Филологические обозрения. – М., 1897. – Т. XII. – Кн. 1; Крушевский Н. В. Очерк науки о языке. – Казань. – 1888) [Див.: Виноградов : 187]; у зв'язку із синтаксисом через протиставлення синтаксичних ("відображають залежність одних слів у мовленні від інших") і несинтаксичних, або словотвірних ("не позначають такої залежності") категорій [Пешковский : 30–33]. Прагнувши актуалізувати насамперед семасіологічний аспект морфології, В. Богородицький розглядає лише суфіксальні словотвірні категорії, за допомогою яких класифікується вся різноманітність предметів світу [Богородицкий : 136]. У теорії чеського мовознавця М. Докуліла словотвірна категорія має статус головної одиниці опису словотвірної системи, а також загальнішої, ніж словотвірний тип, комплексної одиниці, оскільки, на відміну від останнього, "абстрагується від єдності форманта" (дериватора) [Dokulil 1962 : 203–204].

Тлумачення суті словотвірної категорії, запропоноване українським ученим І. Коваликом, пов'язане з ідеєю про самостійність і впорядкованість словотвірної системи мови як системи підсистем, цілого, "частини якого перебувають між собою в закономірних співвідношеннях і постійних взаємозв'язках" [Ковалик 1958 : 12–13]. Розвиваючи погляди М. Крушевського, Л. Булаховського, В. Виноградова, учений у складі словотвірної будови мови виленює взаємопов'язані супідрядні частини ("супідрядні словотворчі класи" – своєрідне узагальнення словотвірних категорій на рівні частин мови, напр., найменування ознаки (прикметник), кожен із яких "у межах всіх частин мови являє собою систему словотворчих величин нижчого порядку, які можна назвати словотворчими категоріями. У межах словотворчого класу такої частини мови, як прикметник, виділяється система словотворчих категорій якісних і відносних з присвійними прикметників, а в рамках останніх виявляються окремі словотворчі типи,

сукупність яких якісно відрізняється в межах згаданих прикметникових словотворчих категорій" [Ковалик 1958 : 13]. Згідно з традиційним формально-граматичним підходом, І. Ковалик визначає словотвірну категорію як загальне абстрактне поняття, що охоплює всю сукупність підпорядкованих йому словотвірних розрядів, об'єднаних одним дуже загальним значенням і "які об'єднують семантично однорідні словотвірні типи" [Ковалик 1961 : 11]. У пізніших теоретичних працях учений послідовно розробляє поняття деривативи², через призму цієї лінгвооддиниці осмислює словотвірну систему мови як "цілісну єдність її дериватив". Закономірно, що це відображається також у розумінні та визначенні поняття словотвірна категорія: "це сукупність дериватив із спільним загальним словотвірним значенням, вираженим певним комплексом словотвірних засобів" [Ковалик 1979 : 36]. Залежно від способу словотвору, І. Ковалик розмежовує афіксальні, морфолого-синтаксичні, лексико-морфологічні та семантичні деривативи, тобто узагальнені інваріанти всіх одноструктурних дериватив (похідних слів) [Ковалик 1979 : 35]. Деривативи систематизуються у словотвірні типи, які закономірно охоплюють усі способи словотворення. Розвиваючи погляди ученого, Г. Циганенко, крім понять "словотвірний тип" і "словотвірна категорія", розглядає "словотвірний розряд" як сукупність семантично однорідних словотвірних типів і "словотвірний клас", тобто узагальнення словотвірних категорій на рівні частин мови (напр., назва предмета для іменника). Таким чином, однофункційні словотвірні типи формують словотвірний розряд, а об'єднані загальним значенням словотвірні розряди утворюють словотвірні категорії, які належать до певних класів у межах частин мови [Циганенко 1978: 109; Циганенко 1983: 11].

Грунтуючись на розумінні словотвірних процесів як умотивованого поєднання твірної основи та словотворчого форманта, у славістиці терміном "словотвірна категорія" зазвичай позначають сукупність похідних слів, які належать до тієї самої частини

² "Дериватива – це базова субстанціональна мовна одиниця словотвірною рівня, що характеризується відповідною словотвірною формою та словотвірним значенням" [Ковалик 1979 : 35].

мови; об'єднання словотвірних типів зі спільним словотвірним значенням, однаковим способом творення, але з різними словотворчими формантами [Клименко : 571; Козленко : 207; Селіванова : 565; Улуханов : 129–130]. Ілюстрацією до такого тлумачення може бути словотвірна категорія зі значенням 'виконавець дії', яка об'єднує типи із суфіксами **-ач-**, **-ець-**, **-тель-**, **-ик-**, **-ун-**, **-ій-** (*глядач, грець, учитель, кріпильник, плаксун, палій*).

На думку деяких дослідників, словотвірна категоризація поширюється на всі похідні утворення незалежно від частиномовної належності твірних основ та способу словотворення [Земская : 39]. Розширюючи межі словотвірної категорії, Р. Манучарян розуміє під словотвірною категорією "ряди похідних із різними формантами й способами словотворення на основі спільності словотвірного значення" [Манучарян : 197]. На думку вченого, словотвірне значення виникає внаслідок поєднання твірної основи та афікса або ж формується на основі асоціативних зв'язків, тобто притаманне похідним, що утворені не лише морфологічним, але й іншими способами словотворення. А тому закономірно, що словотвірна категоризація охоплює всі похідні утворення зі спільним словотвірним значенням, які групуються в однофункційні словотвірні типи, що різняться формальними показниками. Таке широке трактування словотвірної категорії не знайшло серед мовознавців однозначного схвалення, оскільки поетапний аналіз похідних, утворених одним способом словотворення, що узгоджується з вузькою інтерпретацією словотвірної категорії, "відкриває великий оперативний простір для дослідника, робить опис інформативнішим, наближеним до мовної конкретності" [Нещименко : 96; Белякова : 27].

У дериватології словотвірну категорію розглядають головним чином як сукупність слів зі спільним словотвірним значенням або сукупність словотвірних типів, виокремлених на основі спільної словотвірної семантики.

Водночас у новітньому мовознавстві простежується рух теоретичної думки від структуралізму до генеративізму, функціонального й когнітивно-дискурсивного осмислення явищ мови. У цьому ракурсі розвивається функціонально-категорійний під-

хід до аналізу похідних одиниць, який в україністиці розвивають І. Вихованець, К. Городенська, М. Мірченко, В. Олексенко та ін. Згідно з таким трактуванням словотвір формує свої категорії в структурі речення, використовуючи для цього морфологічні засоби. Словотвірні категорії обслуговують словотвірний рівень мови й характеризуються виразнішою порівняно з морфологічними категоріями конкретністю [Вихованець 1996 : 181; Вихованець 2000 : 6]. Поява більшості похідних номінацій і, закономірно, формування словотвірних категорій є наслідком трансформаційних синтаксичних і словотвірних процесів, що відбуваються в мові. У синтаксичній системі витворюється дериват і здійснюється його мотивація на основі базових (твірних) номінацій. Синтаксичний лад мови передбачає напрями дериваційних процесів. Останні "грунтуються на складних взаємозв'язках предикатних і непередикатних знаків семантично елементарних речень, які самостійно або в сполученні з іншими семантично елементарними реченнями трансформуються в реальні деривати" [Городенська 1994 : 23].

Різновекторність досліджень природи словотвірної категорії свого часу спрогнозував В. Виноградов, зауважуючи: "Аналіз словотвірних категорій, хоча б суфіксального типу, підводить до висновку про необхідність розмежовувати сам процес формування словотвірної категорії, поповнення її новими словами, а також морфологічні правила творення слів відповідного типу й закони семантичного розвитку певної категорії, потенційний паралелізм розвитку значень у слів цієї категорії, інакше кажучи: у словотвірних категоріях виразно розмежовуються дві площини: структурно-граматична й семантико-лексикологічна" [Виноградов : 190].

Ураховуючи те, що в основі формування словотвірної категорії лежить семантичний критерій, спільна властивість, яка в мові через посередність синтаксичної конструкції набуває формального закріплення засобами словотвору, вважаємо, що словотвірна категорія має семантико-граматичну природу: семантичну, синтаксичну та словотвірну. Синтаксична зумовленість

словотвірних процесів є досить виразною³, адже першим кроком у будь-якій номінації є творення двокомпонентної одиниці-конструкції (означуване й означення), а другим – її тяжіння до перетворення на однокомпонентну. Вивчення праць дослідників і власний аналіз історичного матеріалу дають підстави розглядати словотвірну категорію, по-перше, у ракурсі механізмів творення, урахувавши відповідні синтаксичні конструкції (наприклад, за влучним визначенням А. Грищенка, складні речення із підрядною означальною предикативною частиною, сполуки з іменниковим неузгодженим означенням та ін. є своєрідним "семантичним фундаментом" похідних відносних прикметників) і, по-друге, як ієрархічно організовану систему, у структуруванні якої простежуються виразні закономірності. Семантико-граматичну природу словотвірної категорії відображають, на нашу думку, такі етапи наукового дослідження: 1) виокремлення словотвірних (семантико-словотвірних) гіперкатегорій на основі понятійного критерію, змістової категоризації світу, установлення загальної семантики (напр., у класі прикметників це 'локативність', 'темпоральність', 'посесивність', 'речовинність' та ін.); 2) виокремлення словотвірних субкатегорій, які формують похідні зі спільною частковою семантикою (наприклад, словотвірна гіперкатегорія локатива – словотвірні субкатегорії 'широкий необмежений простір', 'широкий обмежений простір (територія)', 'неширокий простір', 'місцеспоруда, де щось відбувається' та ін.; словотвірна гіперкатегорія

³ Пор. міркування А. Грищенка: в основі словосполучень *мідний самовар*, *мідний сплав*, *мідний рудник* лежать різні глибинні синтаксичні конструкції, а саме: а) самовар виготовлено з *міді* (вказівка на матеріал); б) *мідь* входить до складу сплаву (вказівка на частину цілого); в) на руднику добувають *мідь* (вказівка на об'єкт дії). Таким чином, у наведених прикладах засвідчені три різні значення прикметникової відносності, які випливають не з функції відповідного прикметникового суфікса, а з того синтаксичного значення, в якому відповідний іменник вживається у мотивуючій синтаксичній конструкції" [Грищенко : 119–120].

посесивності – словотвірні субкатегорії 'власне присвійність', 'послаблена присвійність (відносна присвійність)', в яких групуються деривати, що вказують, відповідно, а) на ознаку предмета за його належністю особі; б) контамінують відносну й посесивну ознаки; 4) установлення словотвірних класів за двома критеріями: спосіб словотворення; частиномовна належність твірного слова; 5) виокремлення у межах словотвірних класів словотвірних типів, у яких групуються похідні одиниці за спільністю: а) словотворчого форманта й, відповідно, способу творення; б) частиномовної належності твірних основ; в) словотвірного значення; б) аналіз у межах словотвірних типів підтипів: а) формальних (такими є словотвірні моделі, які розмежовують за наявністю / відсутністю морфологічних процесів (чергування, усічення і под.), що супроводжують творення слова) і б) семантичних (виокремлюються з огляду на лексико-семантичні характеристики твірних слів).

Комунікативне призначення словотвірних дериватів відображають установлені найзагальніші функції словотвору (власне-номінативна, конструктивна, компресивна, експресивна, стилістична) [Земская : 8]. Наприклад, відіменникові присвійні прикметники формують словотвірну гіперкатегорію посесивності й виконують у мові власне-номінативну й конструктивну роль, оскільки, з одного боку, задовольняють потреби мовців у номінації (переномінації) фрагментів (предметів, явищ) реального світу, з другого – змінюють структуру мовлення, пор.: *Брат має книгу (Книга належить братові) → книга брата → братова книга. Птах має крила (Крила належить птахові) → крила птаха → пташині крила.* Такі деривати конденсують значення адресата і предиката належності [Городенська 1987 : 25; Грищенко : 117–118]. Вони групуються в окремі словотвірні типи на основі притаманної їм єдності трьох компонентів: а) твірних слів (основ), якими є іменники-назви істот; б) однакової функції похідних – вираження присвійної семантики; в) спільності словотворчого афікса-ад'єктиватора. Поява словотвірної субкатегорії зумовлена тенденцією до прикметникового вираження атрибутивних відношень, що спричиняє перехід присубстантивних

іменників у формі родового відмінка, які виконують роль атрибутів належності, у прикметники. При цьому граматичну ад'ективацію предметності остаточно закріплюють словотворчі суфікси, які творять похідні лексеми з індивідуально-присвійною семантикою та присвійно-відносною семантикою. Отже, присвійні деривати є наслідком граматичної ад'ективації присубстантивних іменників – власних і загальних назв осіб у формі родового відмінка. Співіснування двох засобів вираження посесивної семантики – конструкцій із генітивом і морфологізованих прикметників – фіксують найдавніші писемні пам'ятки української мови.

З історико-генетичного погляду словотвірну гіперкатегорію присвійності формують словотвірні субкатегорії індивідуально-присвійних і присвійно-відносних дериватів. У межах останніх виокремлюються суфіксальні дериваційні класи, які об'єднують словотвірні типи із суфіксами **-ов/-ев-** (< **-овь/-евь-** < **-*ovъ-**), **-ів, -ин-/-ін** (< **-инь-** < **-*ipъ-**), **-ач-** (< **-ач-** < **-*etjъ-**), **-ськ-** (< **-ьск-** < **-*isko-**), **-н'-** (< **-ън'-** < **-*ъnjъ-**), (суфіксифлексією **-ій**), **-*jъ-** < **-*jo-**, **-ий** < **-ии-** < **-*ъjъ-** < **-*ijo**). Словотвірні типи засвідчують неоднакову словотворчу здатність і можливість продукувати нові похідні, виявляють різну активність. Аналіз продуктивності словотвірних типів на різних хронологічних зрізах відкриває можливості для вияву певних закономірностей у становленні, розвитку та функціонуванні словотвірних категорій.

Таким чином, словотвірна категорія є комплексною семантично однорідною одиницею словотвірної системи мови, мінімальною одиницею якої є дериват (похідне слово). Механізми творення дериватів і, відповідно, опозиція твірної база – похідне слово відображають синтагматичні відношення в організації словотвірної категорії. У такому ракурсі словотвірну категорію формують похідні одиниці, визначальною ознакою яких є тотожність частиномовної належності й словотвірної семантики незалежно від способу творення й частиномовних характеристик твірної бази. Ієрархічна формально-семантична упорядкованість словотвірної категорії (словотвірна (семантико-словотвірна) гіперкатегорія – словотвірна субкатегорія – словотвірний клас – словотвірний тип – словотвірний підтип) є проявом її парадигматичної організації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Аристотель*. Сочинения : В 4-х т. / под. ред. З. Н. Микеладзе / Аристотель. – М. : Мысль, 1978. – Т. 2. – 687 с.
2. *Белякова Г. В.* Словообразовательная категория суффиксальных локативных существительных в современном русском языке: монография / Г. В. Белякова. – Астрахань : Издательский дом "Астраханский университет", 2007. – 170 с.
3. *Богородицкий В. А.* Общий курс русской грамматики (из университетских чтений) / В. А. Богородицкий. – М.–Л. : Госуд. соц.-эконом. изд-во, 1935. – 356 с.
4. *Бондарко А. В.* Теория морфологических категорий / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1976. – 254 с.
5. *Булатов М. А.* Категории диалектики, их развитие и функции / М. А. Булатов, В. П. Иванов. – К. : Наук. думка, 1980. – 364 с.
6. *Булыгина Т. В.* Категория / Т. В. Булыгина, С. А. Крылов // Лингвистический энциклопедический словарь; гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 215–216.
7. *Виноградов В. В.* Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии (на материале русского и родственных языков) / В. В. Виноградов // Избранные труды: Исследования по русской грамматике. – М. : Наука, 1975. – С. 166–229.
8. *Вихованець І. Р.* Принципи категорійної граматики української мови / І. Р. Вихованець // Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу україністів: Мовознавство. – Харків : Око, 1996. – С. 177–181.
9. *Вихованець І. Р.* Теоретичні засади категорійної граматики української мови / І. Р. Вихованець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Зб. наук. праць. Серія: філологія. – Вінниця : Вид-во ВДПУ, 2000. – С. 3–6.
10. *Вихованець І. Р.* Теоретична морфологія української мови: Академ. граMATика укр. мови / за ред. І. Вихованця / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
11. *Городенська К. Г.* Семантичні функції дериваційних морфем / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1987. – № 1. – С. 20–30.
12. *Городенська К. Г.* Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 22–28.
13. *Грищенко А. П.* Морфемна структура прикметника української мови (суфіксальний словотвір) / А. П. Грищенко // Морфологічна будова сучасної української мови. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 96–140.
14. *Докулил М. К.* вопросу о морфологической категории / М. К. Докулил // Вопросы языкознания. – 1967. – № 6. – С. 5–8.
15. *Земская Е. А.* Словообразование как деятельность / Е. А. Земская. – М. : Наука, 1992. – 221 с.
16. *Клименко Н. Ф.* Словотвірна категорія / Н. Ф. Клименко // "Українська мова". Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : "Укр. енцикл.", 2000. – С. 571.

17. *Ковалик І. І.* Вчення про словотвір (словотворчі частини слова) / І. І. Ковалик. – Львів: Вид-во Львів-го ун-ту, 1958. – 77 с.

18. *Ковалик І. І.* Вопросы словообразования имён существительных восточнославянских языков в сравнении с другими славянскими языками: автореф. дисс. на соиск. научн. степени доктора филол. наук / И. И. Ковалик. – Львов, 1961. – 37 с.

19. *Ковалик І. І.* Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі наук про мову / І. І. Ковалик // Словотвір сучасної української літературної мови / відпов. ред. М. А. Жовтобрюх. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 5–56.

20. *Козленко І. В.* Словотвірна категорія / І. В. Козленко // Сучасна українська мова: Морфологія: підручник / за ред. А. К. Мойсієнка / Л. А. Алексієнко, О. М. Зубань, І. В. Козленко. – К.: Знання, 2013. – С. 207–208.

21. *Костич Л. М.* Категорія кількісної градації ознаки в українській мові / Л. М. Костич // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк, 2003. – Вип. 11. – Ч. II. – С. 410–416.

22. *Курилович Е.* О методах внутренней реконструкции / Е. Курилович // Новое в лингвистике / сост. Звегинцев В. А. – М.: Прогресс, 1965. – Вып. 4. – С. 400–433.

23. *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія / І. К. Кучеренко. – Вінниця: "Поділля-2000", 2003. – 464 с.

24. *Манучарян Р. С.* Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках: учеб. пособие для филол. фак-тов вузов / Р. С. Манучарян. – Ереван: Луйс, 1981. – 315 с.

25. *Мещанинов И. И.* Члены предложения и части речи / И. И. Мещанинов. – Л.: Наука, 1978. – 386 с.

26. *Нещименко Г. П.* К проблеме сопоставительного изучения славянского именного словообразования / Г. П. Нещименко, Ю. Ю. Гайдукова // Теоретические и методические проблемы сопоставительного изучения славянских языков. – М.: Наука, 1994. – С. 93–126.

27. *Пешковский А. М.* Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 544 с.

28. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике: в 4 т. / А. А. Потебня. – М.: Просвещение, 1968. – Т. 3. – 551 с.

29. *Селіванова О.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.

30. *Улуханов И. С.* Словообразовательная семантика в русском языке и принципы её описания / И. С. Улуханов. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 256 с.

31. *Циганенко Г. П.* Словотвірне значення як категорія дериватології / Г. П. Циганенко // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 5–17.

32. *Цыганенко Г. П.* Состав слова и словообразование в русском языке / Г. П. Цыганенко. – К.: Рад. школа, 1978. – 152 с.

33. *Dokulil M.* Tvoření slov v češtině. I. Teorie odvozování slov / M. Dokulil. – Praha: ČAV, 1962. – 263 s.

Лилия Костыч, канд. філол. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

Статус словообразовательной категории

В статье рассматривается история становления понятия о словообразовательной категории, анализируются составные компоненты словообразовательной категории в аспекте их иерархической систематизации.

Ключевые слова: словообразование, история исследования, словообразовательная категория.

Kostych Liliya, Ph D, Doc.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

The status of the word-formative category

The article examines the word-formative category, the history of its scientific research, its components and the specific of hierarchical order.

Keywords: word-formation, the history of research, word-formative category.

СИНТАКСИС

УДК 811.161.2'367.2

Ірина Арібжанова, канд. філол. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ПРИНЦИПИ МОДЕЛЮВАННЯ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

У статті моделювання простого речення здійснено у двох аспектах: формально-граматичному (мінімальна структурна схема) та семантико-синтаксичному (розширена структурна схема). Мінімальна структурна схема включає засоби вираження предикативної основи речення, розширена структурна схема представлена конфігурацією предикатної синтаксеми та валентно зв'язаних із нею непередикатних синтаксем.

Ключові слова: *структурна схема простого речення, мінімальна структурна схема, розширена структурна схема.*

Моделювання речення як мовної одиниці передбачає виведення узагальнених його зразків, що мають слугувати мовною формулою речень – мовленнєвих одиниць. Термінологічно за такими зразками в мовознавстві закріпилися назви: "формула структури речення" (Г. Ломтєв), "модель речення" (Г. Золотова, О. Москальська), "структурна схема речення" (Н. Шведова, В. Белошاپкова). Останній термін, що номінально утворює речення як мовну одиницю з власною внутрішньою організацією (структурою), усталився в українському описовому синтаксисі [див.: Загнітко : 290–295; Сучасна 2013 : 41–47].

Як і будь-яку іншу лінгвістичну модель, структурну схему простого речення прийнято розглядати як: 1) абстрактний аналог речення, тобто структурна схема простого речення – це зображення його синтаксичної структури за допомогою заданої системи символів (класів слів, графічних знаків); 2) систему вивчення й опису цього явища, тобто метамову [Меньшиков : 6–7].

Не викликає сумнівів той факт, що лінгвістичне моделювання є "не тільки одним із засобів відображення мовних явищ

і процесів, але й об'єктивним практичним критерієм перевірки істинності наших знань про мову" [Лингвистический : 304]. Застосування лінгвістичного моделювання речень

– уможливорює максимально узагальнений та економний опис синтаксичного ладу мови: незчислювана кількість речень-висловлень передається системою зчислюваних речень-формул (в ідеалі йдеться про закритий список моделей) [Бархударов : 61];

– поглиблює та розширює вчення про структуру речення: описова граматики збагатилася поняттями про конструктивні типи предикативного центру простого речення, про два види другорядних членів – із прислівним і присхемним (детермінантним) характером зв'язку, врешті – виявлено постійні й перемінні величини в реченні, яким відповідають форма та її лексичне наповнення [Арват : 27–28];

– дає ключі до розв'язання проблемних, подекуди суперечливо витлумачуваних питань синтаксичної науки: наприклад, щодо визначення статусу речень з однорідністю, щодо диференціації одно- / двоскладних структур, аналізу неповних варіантів речень чи інверсованих висловлень тощо.

Однак поняття структурної схеми простого речення саме ще є лінгвістичною проблемою, що потребує свого вирішення. На сьогодні залишається актуальним не тільки питання практичного обчислення структурних схем, а й питання теоретичного обґрунтування їх [Норман : 128–129], зокрема пошуки критеріїв, принципів укладання, структурування, формулювання – власне – моделювання речень, у нашому випадку – простих, набули дискусійного характеру [Вінтонів]. В описах структурних схем спостерігаємо розходження – кількісні і якісні. Так, за словами Ю. Левицького, для французької мови встановлено 11 основних структурно-семантичних моделей речення (В. Гак), для італійської – 23 (Т. Алісова), для німецької – 32 (О. Москальська); в англійській мові виділяють 4 основні моделі (Roberts), 5 (N. Stageberg), 8 (I. Hook, E. Mathews), 25 (A. Хорнбі) і 39 (Г. Почепцов); загалом для різних мов кількість основних моделей варіює від 2-ох (Ю. Степанов) до 39-ти (Г. Почепцов) [Левицкий : 56]. Слід додати, що в українській мові відомі систематизації 16-ти мінімальних структурних схем: 9 двокомпоне-

нтних та 7 однокомпонентних [Загнітко : 292–294] та 12-ти схем: 8 формальних схем двоскладного речення й 4 – односкладного [Сучасна : 2013, 44].

Можна назвати об'єктивні та суб'єктивні причини цих розходжень. До перших відносять складну, специфічну природу модельованого явища, яким є речення, а саме: його багатоаспектну природу. Суб'єктивні чинники пов'язані з поглядом лінгвіста, із тим, як він розуміє структуру речення та його конструктивну домінанту, який рівень абстракції фактичного матеріалу використовує, урешті – які практичні завдання ставить.

Важливим у метамові моделювання речень є розуміння ознак структурної схеми. До конститутивних і системотвірних ознак, таких, що становлять необхідну умову існування синтаксичних моделей, відносять: відтворюваність, узагальненість, мінімальність, значущість, внутрішню організованість [Норман : 129–144].

Відтворюваність означає, що структурна схема простого речення не створюється в мовленні кожного разу заново, а існує в готовому вигляді у свідомості носіїв мови і лише вибирається та реалізується відповідно до конкретних умов спілкування. Це та ознака, яка дозволяє розглядати речення як мовну інваріантну одиницю – в системі інших мовних одиниць, так само відтворюваних (фонема – морфема – слово – речення), чи аналізувати речення як емічно-етичну одиницю – в системі інваріантно-варіантних відношень (структурна схема речення – речення-висловлення).

З одного боку, відтворюваність пов'язують із предикативним мінімумом речення: "Відтворювані компоненти структури речення не вільно утворюються мовцем і є конститутивними елементами речення, становлячи його предикативний мінімум" [Загнітко : 290]. З другого боку, відтворюваність пояснюють з урахуванням відповідності моделі референтній ситуації: "<...> діяльність людини відбувається в умовах повторюваних і стандартних (тобто таких, що легко піддаються узагальненню) референтних ситуацій. Стандартна ситуація викликає в певному смислі стандартну ж мовленнєву реакцію носія мови" [Норман : 129].

Узагальненість властива будь-якій моделі за її суттю: модель відображає об'єкт в умовному, ідеалізованому вигляді, абстрагуючись від усього неістотного для зображуваного об'єкта.

Б. Норман припускає, що у свідомості носія мови уживаються, співіснують моделі різних рангів узагальнення. У такому випадку там представлені не тільки самі моделі й правила їх реалізації, але й правила переходу від моделі окремого рангу абстракції до моделі другого рангу [Норман : 133–134].

Рівень узагальненості структурних схем речення може бути різним залежно від дослідницького підходу. Якщо дослідник ставить за мету абстрагуватися від семантичного змісту речення, він за основу братиме власне граматичну специфіку речення як мовної одиниці. З цього погляду структурна схема простого речення – це абстрагований від лексичного наповнення "синтаксичний зразок, що має свою формальну організацію і своє мовне значення, за яким може бути побудоване окреме непоширене (елементарне) речення" [Русская : 84–85], тобто структурна схема речення співвіднесена з його предикативним мінімумом.

Якщо ж "завдання вчення про структурні схеми – визначити щодо речень різного типу мінімум компонентів, при якому речення поза контекстом здатне виконувати свої когнітивні та комунікативні функції" [Загнітко : 290], то дослідник буде вже абстрагуватися від речення як граматичної – предикативної – одиниці. З цих позицій структурна схема представлена "номінативним мінімумом", тобто "комплексом компонентів, необхідних для формування його смислової довершеності" [Загнітко : 290].

Мінімальність, або ядровість, моделей указує на те, що їхні елементи є структурно обов'язковими (моделі вибудовують за принципом конструктивної необхідності). І знову ж таки принцип конструктивної необхідності по-різному виявляє себе, якщо зважати на структурно-аспектні домінанти речення. Так, формально-граматичним "паспортом" речення, тобто формальною основою його як конструкції, є головні члени речення – предикативні компоненти, які виражають граматичне значення простого речення – предикативність. А семантико-синтаксичну основу того самого речення конституюють компоненти вже іншого (не предикативного) – номінативного мінімуму, де вершинна конструктивна роль належить предикатному компоненту: "структурно-будівельна роль у складі речення, яка вирішує і визначає конструктивний вигляд речення, належить предикату, і цю роль він

виконує безпосередньо щодо "інформативно достатніх речень", тобто таких лінгвістичних одиниць, які призначені для вираження осмислених повідомлень" [Распопов : 69]. Таким чином, мінімальність як ознаку моделі співвідносять або з предикативним мінімумом речення, або з номінативним мінімумом речення.

Поняття мінімальності, як і пов'язане з ним поняття узагальненості моделей, в розумінні синтаксистів "балансує" між граматичною та семантичною достатністю. Структурна схема речення, що символізує предикативний мінімум, визначається як "абстрактний зразок, що складається із однієї чи кількох форм слів, за яким може бути побудоване речення як граматично достатня предикативна одиниця" [Кокорина : 73]. Структурна схема речення, що символізує номінативний мінімум "як межу семантичної автономності речення, придатності для виконання номінативної функції" [Белошاپкова : 117], є "вихідним інформативно достатнім зразком для побудови висловлювань", його "інформаційним ядром" [Норман : 138]. В останньому випадку враховано вимоги семантичної цілісності моделі: без якогось свого члена модель не спроможна позначати відповідну типову ситуацію. Скажімо, без приплюсованих компонентів наведені далі структури є семантично ущербними, не достатніми для виконання номінативної функції: "Старий посадив + саджанець", "Петро махав + ногою", "Вони опинилися + тут" [див.: Норман : 139; Арват : 29]).

Так само неоднопланово можна схарактеризувати й інші ознаки структурної схеми речення – внутрішню організованість і значущість, які, як вважає Б. Норман, полягають у підрядності, чи залежності (перша) та у відповідності моделі певному типу референтної ситуації (друга) [Норман : 134–138, 141–144].

За названими ознаками, точніше – їхніми інтерпретаціями, можна скласти уявлення про критерії моделювання речення, яких дотримуються граматисти. Як видно, ці критерії пов'язані зі змістом та формою модельованих одиниць: семантичними та формальними особливостями речень.

Тож **провідними** принципами дослідження структурних схем у лінгвістиці є: формальний принцип, або принцип предикативного мінімуму речення, та семантичний, або принцип "інформативної достатності". Залежно від того, які саме принципи

покладено в основу розуміння та виведення структурних схем, можна виокремити такі погляди.

Формальний погляд співвідносить структурну схему простого речення з предикативним його мінімумом. Спробою застосування формального принципу є список структурних схем простого речення в академічній "Граматиці сучасної російської літературної мови" 1970 року за редакцією Н. Шведової [Грамматика : 546–573], складений за допомогою символів скорочених латинських назв способів вираження головних членів речення.

За **семантичного** погляду основна увага дослідників зосереджена на смисловій завершеності, інформаційній викінченості структури. При цьому, як правило, постулюють одночасне врахування граматичної та інформативної достатності речення і вибудовують структурну схему простого речення як структуру, в якій об'єднано або – предикативний мінімум та інформаційно облігаторні прислівні поширювачі (В. Адмоні, П. Лекант), або – предикат та інформаційно облігаторні, валентно пов'язані з ним компоненти (І. Распопов). Визнання ж доміантної в моделюванні речення ролі предиката дозволяє скептично ставитися до необхідності спиратися на предикативний мінімум: "чи необхідна опора <...> на "мінімальні предикативні одиниці"? Думається, що така опора зовсім не спрощує, а, навпаки, ускладнює вирішення завдання <...> якщо вважати, що склад і будова "інформативно достатніх речень" у цілому залежить від "семантичного класу предиката" <...>, то з указаної причини поняття мінімальної предикативної одиниці стає по суті зайвим: достатньо опори саме на предикат" [Распопов : 68]. Який би конструктивний матеріал для структурної схеми не брався (члени речення чи синтаксеми), спільним для прихильників семантичного погляду є розуміння структурної схеми як номінативного мінімуму речення.

Окремо слід назвати **структурно-семантичний** погляд, за яким враховують поетапно обидва принципи, формальний і семантичний, і послідовно визначають два варіанти моделей [Белошарова : 116–117]. Перший варіант – мінімальна структурна схема – відповідає предикативному мінімуму речення як синтаксичній одиниці, граматичним значенням якої є предикативність; другий – розширена структурна схема – спів-

віднесений із номінативним мінімумом речення як номінативною одиницею. Щодо поняття розширеної структурної схеми можна проводити паралелі з попереднім поглядом. Однак на відміну від семантичного погляду структурно-семантичний відображає структуру речення як багатоаспектної одиниці з диференціацією цих аспектів.

На нашу думку, саме чітка диференціація аспектів речення, розуміння того, що формальна структура речення і семантико-синтаксична структура речення є різними структурами, відповідно – різними сутностями того самого об'єкта, має лягти в основу вчення про структурну схему простого речення.

Розуміння речення як багатоаспектної мовної одиниці (найбільш докладно вивчені формально-граматичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти речення) дозволило утвердитися ідеї про три ступені синтаксичної абстракції. Ф. Данеш назвав у ролі одного із цих ступенів (причому визначального для синтаксису!) формули речення як мінімальної комунікативної одиниці поза рамками мовлення [Daneš].

Дослідження семантико-синтаксичної (номінативної, ситуативної, пропозиційної) структури речення засвідчують можливість моделювання речення з урахуванням валентних властивостей його предикатних компонентів.

Із цього погляду структурна схема простого речення є результатом формально-граматичного і семантико-синтаксичного структурування речення. У мові вона може бути представлена двома своїми різновидами: мінімальною структурною схемою (формально-граматичний аспект) і розширеною (номінативною) структурною схемою (семантико-синтаксичний аспект).

Структурна схема простого речення (і мінімальна, і розширена) – це узагальнений зразок речення, що складається із необхідних для його створення компонентів. Отже, до складу структурної схеми простого речення входять реченнєвірні (конститутивні) компоненти.

У **формально-граматичному** аспекті реченнєвірними компонентами є головні члени речення: у двоскладній структурі – це підмет і присудок, в односкладній – це один недиференційований головний член. Як виразники граматичного значення

речення – предикативності – головні члени "відповідають" за існування речення як граматичної одиниці, без них речення немає. Тому в мінімальній структурній схемі речення як його мовній формулі обов'язковим складником має бути граматичний показник речення, тобто засіб вираження предикативності, модально-часової окресленості речення. Так, у Російській граматиці-80 структурні схеми зі змінюваними (фінітними) особовими й безособовими формами дієслова $N_1 - V_f, V_{fs}$ відображають граматичне значення речень двоскладних номінативного типу (*Лес шумит*) та односкладних безособово-дієслівного типу (*Светаает*). Інші ж схеми – без показників предикативності – швидше нагадують, за словами І. Распопова, "давню відому (і лиш завуальоване символікою) перерахування різних способів морфологічного вираження головних членів речення" [Распопов : 66], як-от: $N_1 - N_1$ (*Знание – сила*); $Inf - N_1$ (*Учиться – необходимость*); $Inf - Adv_o$ (*Кататься – весело*); N_1 (*Тишина*); Inf (*Цвести садам*) тощо [Русская : 95–96]. Власне, тут, у реченнях-схемах, експлікація та імплікація засобів предикативності повторює експлікацію та імплікацію предикативного мінімуму речень-висловлень. Отже, без символів предикативності схема не може сприйматися як формула речення.

Разом із реченнєствірною функцією символ предикативності має вказувати на 1) специфіку будови (структури) власне предикативних компонентів (присудка та головного члена односкладного речення); 2) типологічні відмінності структурних схем; 3) парадигматику схем, внутрішньосхемні варіації. Покажемо ці особливості на прикладах структурних схем, змодельованих за допомогою латинських символів¹.

¹ Тут і далі використані символи: S – nomen substantivum, іменник або субстантивована частина мови; V – verbum, дієслово; Adj – nomen adjectivum, прикметник; Adv – adverbium, прислівник; Pr – praepositiones, прийменники; nom – nominativus, називний відмінок; voc – vocativus, кличний відмінок; ins – instrumentalis, орудний відмінок; Cop – copula, зв'язка (допоміжне дієслово); Inf – verba infinita, неозначена форма дієслова; f – verba finita, відмінювана форма дієслова; im – verba impersonalia, безособова форма дієслова; у тому числі \emptyset – граматичний нуль.

Можна виокремити такі основні мінімальні структурні схеми простих речень

– двоскладних:

1) $S_{\text{nom/voc}} + V_f$ – *Зайшов друг. Друже, заходь;*

2) $S_{\text{nom/voc}} + \text{Cop}_f \text{Adj}_{\text{nom/ins}}$ – *Весна тепла. Студенти, будьте уважними;*

3) $S_{\text{nom/voc}} + \text{Cop}_f S_{\text{nom/ins}}$ – *Сестра стала лікарем. Хлопче, будь козаком;*

4) $S_{\text{nom/voc}} + \text{Cop}_f \text{PrS}$ – *Двір був без криниці. Хлопче, будь за друга;*

5) $\text{Inf} + V_{\text{im}}$ – *Курити забороняється. Лишилося вивчити;*

6) $\text{Inf} + \text{Cop}_{\text{im}} \text{Inf}$ – *Творити – жити. Не прийти – означало образити;*

7) $\text{Inf} + \text{Cop}_{\text{im}} \text{Adv}$ – *Читати приємно. Дихати стало легше;*

8) $\text{Inf} + \text{Cop}_{\text{im}} S_{\text{nom/ins}}$ – *Любити є щастям;*

– односкладних:

1) V_{im} – *Світало. Щастить;*

2) $\text{Cop}_{\text{im}} \text{Adv}$ – *Затишно. Буде весело;*

3) $\text{Cop}_\emptyset \text{Inf}$ – *Не рухатися! Знайти б;*

4) $\text{Cop}_\emptyset S_{\text{nom}}$ – *Літо. Каникули.*

1. На рівні частин мови модально-часова граматики властива тільки змінним дієслівним формам. Тому типовим спеціалізованим засобом вираження простих предикативних компонентів є дієслівні форми, яким у схемі відповідає символ **V**. Якщо основним репрезентантом предикативного компонента є інша частина мови, то він потребує допоміжного граматичного засобу-символу, який би підтверджував його реченнєвірну функцію та вказував на його аналітичну структуру: у цьому випадку використовують символ **Cop**. Отже, символи **V** і **Cop** розрізняють відповідно синтетичні та аналітичні структури предикативних компонентів. Наприклад, структурна схема дієслівного типу односкладного речення може бути представлена простим предикативним компонентом **V** (*Надворі світає*) або складеним предикативним компонентом **CopInf** (*Надворі почало світати*); або, порівняймо, схеми з присудками іменникового, прикметникового та прислівникового вираження: **S + CopS** (*Сестра буде лікарем*); **S + CopAdj** (*Дівчина вродлива*); **Inf + CopAdv** (*Відпочивати було добре*).

2. Насамперед розрізняються два типи структурних схем: двокомпонентні та однокомпонентні, що відповідають традиційно протиставлюваним двоскладним та односкладним типам простих речень.

Усі мінімальні двокомпонентні структурні схеми за способом вираження підмета можна поділити на два підтипи: номінативно-вокативні та інфінітивні. Абсолютна формально-граматична незалежність підмета (= абсолютний початок структурної схеми і формально-граматичного членування речення-висловлення) першого підтипу схем виражається називним або кличним відмінками імені, а другого – неозначеною формою дієслова, наприклад: 1. $S_{\text{nom/voc}} + V$ (*Весна прийшла. Росли, дитино*) або: $S_{\text{nom/voc}} + \text{CopAdj}$ (*Книга цікава. Діти, будьте ввічливими*); 2. $\text{Inf} + \text{CopInf}$ (*Любити означає жити*) або: $\text{Inf} + \text{CopAdv}$ (*Жити стало краще*). Називний підметовий і кличний підметовий відмінки водночас указують на віднесеність речення до різних сфер вияву комунікативної функції мови: називний підметовий є засобом сфери репрезентації (представлення), а кличний підметовий – засобом сфери апеляції (зверненості) [Скаб : 8–32].

Двокомпонентні номінативно-вокативні структурні схеми відрізняються від двокомпонентних інфінітивних і однокомпонентних схем за особово-родовою граматикую предикативних членів. У номінативно-вокативних схемах особово-родова природа підметів повторюється в залежних від них предикативних компонентах; в інших типах схем – предикативний компонент граматично є безособовим: інфінітивний підмет у двокомпонентних структурах сам по собі є позаособовим і позародовим елементом, однокомпонентні ж структури "здобули" безособовість через дезактивність наявного чи можливого суб'єкта, якого стосується предикативна ознака. У схемах така формальна персональність / імперсональність фіксується індексами **f** та **im** при показниках предикативності. Номінативно-вокативні структурні схеми включають f-предикативні компоненти (які конкретизуються, уподібнюючись до особово-числових чи родово-числових форм підмета, вираженого номінативом чи вокативом) (див.: двоскладні 1–4), інфінітивні структурні схеми мають у своєму складі im-предикативні компоненти (які поєднуються з підметом-інфініти-

вом умовно-граматичним узгодженням) (див.: двоскладні 5–6), так само дієслівні та прислівникові однокомпонентні схеми індексуються показником *im* (див.: односкладні 1–2).

Окреме місце в типологічній системі моделей простого речення займають бездієслівні (безфінитні) структури. До них належать односкладні речення з головним членом інфінітивного (абсолютно незалежний інфінітив) та номінативного вираження (див.: односкладні 3–4). Для зображення структурних схем названих речень використовуємо поняття синтаксичного нуля.

Синтаксичний нуль (**Сop₀**) як мовний знак відображає відсутність у структурі реального речення матеріального показника предикативності. Синтаксичний нуль протиставляється фінитному дієслову і фінитній копулі тим, що не має і не може мати матеріального відповідника модально-часового значення речення. Тому не слід ототожнювати синтаксичний нуль з неповнотою (пропуском компонента в реченні-висловленні), як це часто роблять окремі дослідники [див.: Загнітко 2002 : 36–45]. Порівняймо: структурна схема **S_{nom/voc}** + **Сop₁S_{nom/ins}** узагальнює модально-часові варіанти того самого речення *Сестра була вчителем. Сестра буде вчителем. Будь учителем, сестро! Була б учителем сестра*, у тому числі з еліпсованою дієслівною зв'язкою *бути* у теперішньому часі – *Сестра [ε] вчитель*; структурна схема **Сop₀S_{nom}** властива односкладним номінативним реченням типу *Весна*; без синтаксичного нуля – тільки **S_{nom}** – втрачається сенс схеми як мовного аналога предикативної одиниці. Синтаксичний нуль також є обов'язковим компонентом структурної схеми односкладних інфінітивних речень: власна – неозначена – форма абсолютно незалежного інфінітива потребує допоміжного засобу предикативності. Схема **Сop₀Inf** є мовною формулою речень на зразок: *Вже скоро бути бабиному літу* (Л. Дмитерко); *Сидить би вам тільки на печі та жувать калачі* (Т. Шевченко).

Структурні схеми поділяються на підтипи з урахуванням відмінностей у морфологічному вираженні показника лексичної семантики предикативного компонента (лексичне значення, як і граматичне, простого предикативного компонента виражається V-формою; показник лексичного значення у структурі складеного предикативного компонента – прикопульний, оскільки міс-

тяться при засобі граматичного значення – при Сор-формі). За цим критерієм номінативно-вокативний тип включає підтипи дієслівні, прикметникові, іменникові і прийменниково-іменникові; до складу інфінітивного типу входять підтипи дієслівні, інфінітивні, прислівникові, іменні (іменникові і прикметникові). Мінімальні структурні схеми односкладного речення представлені дієслівними, прислівниковими, інфінітивними та іменниковими підтипами.

3. Індeksi **f**, **im**, **o** при **V**, **Sor** указують на різні обсяги змінування (варіювання) предикативних компонентів у межах різних типів структурних схем: предикативні компоненти з індексом способово-часових форм – **f** – характеризуються найбільшою кількістю варіантів; форми з безособовим індексом – **im** – обмежуються рамками неозначеної особи (формами 3 особи однини або середнього роду однини); форми з нульовим індексом – **o** – представлені одним варіантом.

У **семантико-синтаксичному** аспекті реченнева структура представлена функціональними компонентами іншої, ніж формально-граматичній структурі речення, природи, а саме – синтаксемами. Фактично, семантико-синтаксична структура конкретного речення – це конфігурація чи кілька конфігурацій синтаксем (предикатна синтаксема + валентно пов'язані з нею непередикатні синтаксеми), кожна з яких у своїй цілісності називає окрему позалінгвальну ситуацію, подію. У семантичному синтаксисі для опису зображуваних у реченні ситуацій використовують поняття пропозиції, під яким розуміють "семантичний інваріант, спільний для всіх членів парадигми речення і похідних від речення конструкцій (словосполучень, зворотів тощо)", "стабільне семантичне ядро, об'єктивну семантичну константу речення, яка відображає структуру ситуації, події" [Вихованець : 121–122]. За функціонування в реченні більше однієї предикатної синтаксеми (відображення кількох ситуацій), розрізняють первинну і вторинну предикатну синтаксему, відповідно: первинний (оформлення реченням) і вторинний (оформлення непередикативною конструкцією) способи вираження пропозиції [Вихованець : 122]. Наприклад, у реченні *На столі горить маленька старовинна лампочка* (В. Винниченко) пер-

винна предикатна синтаксема *горить* та вторинні предикатні синтаксеми *на столі*, *маленька*, *старовинна* відображають ситуації, які можна подати в інваріантах-моделях, співвідносних з базовими реченнями '*Горить лампочка*' (предикат процесу + суб'єктна синтаксема), '*Лампочка міститься на столі*' (локативний предикат + суб'єктна синтаксема + локативна синтаксема), '*Лампочка маленька*' і '*Лампочка старовинна*' (предикат якості + суб'єктна синтаксема').

Отже, можна говорити про принцип моделювання, який враховує відповідність моделі структурі ситуації, тобто моделювання пропозицій як конфігурацій синтаксем, що варіюються в конструкціях предикативного (наприклад: *горить лампочка*, *лампочка є маленька*) та непередикативного (наприклад: *горіння лампочки*, *маленька лампочка* тощо) вираження. За моделювання пропозицій речення відіграє роль структурної оболонки, в межах якої реалізуються, функціонують конфігурації синтаксем; за кількістю пропозицій є монопрозитивною або поліпрозитивною структурою. Співвіднесеність між структурами предикативного і непередикативного характеру, які номінують ту саму ситуацію, стала предметом опису особливої галузі синтаксичної науки – дериваційного синтаксису [див.: Городенська].

Повертаючись до поняття структурної схеми простого речення в семантико-синтаксичному аспекті, маємо з'ясувати: які ж синтаксеми вважати конститутивними, реченнєтвірними? Ось тут і потрібна опора на розуміння речення як одиниці предикативної (без цього речення не може бути реченням): первинна предикатна синтаксема співвідноситься з предикативними членами речення, є вершиною семантико-синтаксичної структури речення, отже, разом із валентно зв'язаними з нею синтаксемами входить у розширену структурну схему простого речення. Вторинна предикатна синтаксема, зазвичай співвідносна з обставинними чи означальними членами, засвідчує семантичне ускладнення речення (поліпрозитивність), разом із зв'язаними з нею синтаксемами демонструє дериваційні відношення з первинними предикатними структурами, від яких походить.

Назва "розширена структурна схема" цілком виправдана: йдеться про кількісне розширення мінімальної структурної схеми за рахунок

синтаксемних компонентів, "спроєктованих" валентністю предиката (порівняймо: І. Вихованець вирізняє елементарну (мінімальну) формально-синтаксичну структуру простого речення, яка опосередковується семантико-синтаксичною [Вихованець : 106–107]).

Оскільки в українській мові розрізняють одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти-, шести-, семивалентні предикати, то зрозуміло, що семантико-синтаксична (пропозитивна) структурна схема простого речення може розширитися до восьми компонентів. Така максимальна кількість конститутивних компонентів властива моделям, що утворені акціонально-локативними предикатами, тобто предикатами зі значенням дії і локативності (виражені дієсловами руху), наприклад: *Хлопець перевіз через річку вантаж машиною бабусі з Донецька до села* (приклад А. Загнітка) = предикатна синтаксема + суб'єктна синтаксема + локативна синтаксема (шлях руху) + об'єктна синтаксема + інструментальна синтаксема (засіб дії) + адресатна синтаксема + локативна синтаксема (вихідний пункт руху) + локативна синтаксема (кінцевий пункт руху) (тут враховується термінологія і типологія синтаксем за І. Вихованцем).

У цілому можна виокремити 7 розширених структурних схем: від двокомпонентної до восьмикомпонентної. Система розширених схем значно збільшиться, якщо врахувати семантику і форму предикатів. Зокрема, серед двокомпонентних предикатно-суб'єктних схем вирізнятимуться структури, сформовані дієслівним предикатом процесу (*Листя оситалося*); прислівниковим предикатом стану (*Дівчині весело*); прикметниковим предикатом якості (*Дівчина весела*); числівниковим предикатом кількості (*Учнів було шість*) (приклади взято з підручника І. Вихованця).

І все ж розуміння розширеної схеми в більшості вчених орієнтовано на номінативний мінімум конкретних речень-висловлень. Фактично, моделювання речень за принципом номінативного мінімуму зводиться до переліку можливих варіантів **реалізації** пропозитивних структур у мовленні. Наприклад, восьмичленна пропозитивна модель локативного предиката *перевезти* – *перевозити* в різних конситуаціях актуалізує різні набори номінативного мінімуму: *Перевозять нас дівчата* (Леся Українка) = предикатна синтаксема + об'єктна синтаксема + суб'єктна синтаксема; – *Вас через річку перевезти?* (Ю. Збанацький) = предикатна син-

таксема + об'єктна синтаксема + локативна синтаксема (шлях руху); – *Спускайтеся за мною до Бугу, я перевезу човном* (М. Стельмах) = предикатна синтаксема + суб'єктна синтаксема + інструментальна синтаксема (засіб дії); *Виглядає, чи не їде З боярами в гості – Перевезти із келії В хату на помості* (Т. Шевченко) = предикатна синтаксема + локативна синтаксема (вихідний пункт руху) + локативна синтаксема (кінцевий пункт руху) тощо. А. Загнітко "неможливість зведення всього розмаїття смислових реалізацій до закритого списку структурних схем" називає "суттєвим недоліком" такого аналізу структурної організації простого речення [Загнітко : 291].

Моделювання речень за пропозитивним принципом дозволяє провести межу між мовними формулами речень, що є відповідниками стандартних, типових ситуацій, і конкретними реченнями-висловленнями в мовленні, інформативний мінімум яких і потрактовують як структурну схему речення.

За двоаспектного моделювання простого речення потребує корегування той перелік основних властивостей (ознак) структурних схем, що назвав Б. Норман. Зрозуміло, що "припасувати", скажімо, ознаку мінімальності до розширеної структурної схеми неможливо. Для розширених схем видається доцільнішим використовувати поняття ядровості, яке заявлено лінгвістом як уточнювальний термін до мінімальності. Ядровість як ознака структурної обов'язковості термінологічно забезпечує поняття предикативної (у випадку мінімальної схеми) та пропозитивної (у випадку розширеної схеми) реченневотвірності компонентів схеми.

Ознака значущості (або змістовності, за Б. Норманом) і пов'язана з нею ознака внутрішньої організованості схеми підтверджують те, що форма і зміст мовних одиниць є нерозривними. За словами В. Перебийніс, під змістом у лінгвістиці варто розуміти не тільки семантику мовної одиниці, але й елемент певної структури, те, що наповнює форму як спосіб відображення семантики і як внутрішню структуру певної мовної одиниці (Перебийніс : 54). Структурна схема простого речення як мовна форма є водночас семантичною (граматично семантичною), оскільки відображає значення структури речення (недарма назвали структурною схемою). Значу-

щість мінімальної структурної схеми пов'язана з граматичним значенням предикативності, значущість розширеної структурної схеми – із семантико-синтаксичними відношеннями між її компонентами, передбаченими предикатною синтаксею.

Мовна природа обох різновидів структурної схеми простого речення виявляється в зіставленні їх із конкретними реченнями-висловленнями. Якщо структурні схеми як мовні аналоги (формули) конкретних речень характеризуються обов'язковою конструктивною повнотою (формально-граматичною – для головних членів речення і семантико-синтаксичною – для предиката і валентно пов'язаних із ним синтаксем), то в конкретних реченнях-висловленнях як реалізаціях структурних схем конститутивні компоненти можуть бути прихованими (неназваними, пропущеними), тобто вербально не вираженими. Тут вступають у силу закони мовлення, зокрема закон економії мовних засобів, коли матеріально репрезентуються лише вагомі для конкретного спілкування компоненти речення-висловлення, а економія здійснюється за рахунок пропуску комунікативного надлишку. Розширені чотири- і більшекомпонентні моделі сприймаються як інформативно чи семантично надмірні (інформативно наддостатні), а тому – неприродні з погляду комунікації. Наведена вище розширена восьмичленна структурна схема (у формально-граматичному аспекті – двочленна мінімальна) в мовленні звичайно реалізується в неповному її вигляді.

Таким чином, якщо формально-граматична схема містить компоненти, що є визначальними у структуруванні речення як граматичної (предикативної) одиниці, то семантико-синтаксична схема єдністю своїх компонентів відображає певний вид позалінгвальної ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Арват Н. Н.* Синтаксис простого предложения в современном русском языке : Учебно-методическое пособие для студентов-филологов. – Ч. I / Н. Н. Арват. – Ніжин : Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. Миколи Гоголя, 2002. – 174 с.
2. *Бархударов Л. С.* К вопросу о поверхностной и глубинной структуре предложения / Л. С. Бархударов // Вопросы языкознания. – 1973. – № 3. – С. 50–61.

3. *Вихованець І. Р.* Граматика української мови: Синтаксис : Підручник / І. Р. Вихованець. – Київ : Либідь, 1993. – 368 с.
4. *Городенська К. Г.* Дери́вація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська – К. : Наукова думка, 1991. – 192 с.
5. Грамматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Наука, 1970. – 767 с.
6. *Вінтонів М. О.* Дискусійні питання мовознавчої інтерпретації структурної схеми простого речення / М. О. Вінтонів // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Випуск 7 / укл. А. Загнітко та ін. – Донецьк, 2001. – С. 57–60.
7. *Загнітко А. П.* Теоретична грамати́ка української мови: Синтаксис : Монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
8. *Загнітко Анатолій.* Поняття синтаксичного нуля: статус, синтагматика і парадигматика / А. Загнітко // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. – Випуск 146–147: Слов'янська філологія. – Чернівці, 2002. – С. 36–45.
9. *Кокорина С. И.* О реализации структурной схемы предложения / С. И. Кокорина // Вопросы языкознания. – 1975. – № 3. – С. 73–83.
10. *Левицкий Ю. А.* Основы теории синтаксиса : Учебное пособие по спецкурсу / Ю. А. Левицкий. – Пермь : Пермский государственный университет, 2001. – 236 с.
11. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
12. *Меньшиков И. И.* Модель предложения и его парадигма / И. И. Меньшиков. – Днепропетровск : ДГУ, 1979. – 79 с.
13. *Москальская О. И.* Проблемы систематического описания синтаксиса. На материале немецкого языка / О. И. Москальская. – Москва : Высшая школа, 1974. – 156 с.
14. *Норман Б. Ю.* Грамматика говорящего: От замысла к высказыванию / Б. Ю. Норман. – Москва : Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2011. – 232 с.
15. *Перебийніс В. С.* До питання про співвідношення категорій форми і змісту в лінгвістичних одиницях / В. С. Перебийніс // Методологічні питання мовознавства. – Київ : Наукова думка, 1966. – С. 50–59.
16. Русская грамматика. – В 2 т. – Т. 2: Синтаксис / Гл. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1982. – 709 с.
17. *Скаб М. С.* Граматика апеляції в українській мові / М. С. Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.
18. Сучасна українська мова: Синтаксис: підручник / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін.; за ред. А. К. Мойсієнка. – К. : Знання, 2013. – 238 с.
19. *Шведова Н. Ю.* Парадигматика простого предложения в современном русском языке (опыт типологии) / Н. Ю. Шведова // Русский язык. Грамматические исследования / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Наука, 1967. – С. 3–77.
20. *Daneš F.* A three-level approach to syntax / F. Daneš // Travaux linguistiques de Prague. – V. I. – Prague, 1964. – P. 225–240.

Стаття надійшла до редакції 27.05.13

Арибжанова Ирина, канд. філол. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

Принципы моделирования простого предложения

Статья посвящена моделированию простого предложения в двух аспектах: формально-грамматическом (минимальная структурная схема) и семантико-синтаксическом (расширенная структурная схема). Минимальная структурная схема включает средства выражения предикативной основы предложения, расширенная структурная схема представлена конфигурацией предикатной синтаксемы и валентно связанных с ней непредикатных синтаксем.

Ключевые слова: структурная схема предложения, минимальная структурная схема, расширенная структурная схема.

Aribzhanova Iryna, Ph D, Doc.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

The principles of modality of simple sentence

The article presents modality of simple sentence in second aspects: formal-grammatical (minimal structural schema) and semantic-syntactic (expansionary structural schema). The minimal structural schema includes means of expression of grammatical bases of sentence, the expansionary structural schema includes predicate syntacsem and valently connected with it impredicate syntacsems.

Key words: structural schema of simple sentence, minimal structural schema, expansionary structural schema

УДК 81'367.4

Олена Кадочнікова, канд. філол. наук, доц.
Національний університет "Києво-Могилянська академія", Київ

СИНТАКСИЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК НЕЗМІННИХ ІМЕННИКІВ ТА ПРИКМЕТНИКІВ

У статті порушено питання про визначення форми підрядного синтаксичного зв'язку у словосполученнях, компонентом – головним чи залежним – яких є запозичені "незмінні" іменники та прикметники.

Ключові слова: словосполучення, іменник нульової відміни, прикметник, прислівник, синтаксичний зв'язок, семантико-синтаксичні відношення.

Проблема вивчення словосполучень як найменших синтаксичних одиниць-конструкцій і досі не втрачає своєї актуальності. Теорія про цю одиницю постійно поповнюється новими спосте-

реженнями, адже, орієнтуючись на традицію, лінгвісти застосовують сучасні підходи до аналізу таких побудов. Оскільки синтаксичний і морфологічний рівні мовної ієрархії пов'язані надзвичайно тісно, то зміна концептуальних підходів у дослідженні одного з них неминуче віддзеркалюється на вивченні іншого. Огляд сучасних наукових праць засвідчує, що все більшої ваги для визначення морфологічного статусу слів набуває функціонально-категорійний підхід, що уточнює морфолого-синтаксичну концепцію української мови [Вихованець 2004].

Останнім часом українська мова стає все відкритішою для запозичень з інших мов, насамперед романо-германських. Така тенденція є цілком об'єктивною і закономірною, зумовленою по-жвавленням наукових і культурних контактів, однак її наслідком є виникнення в граматичному ладі української мови одиниць, що їй не притаманні. Яскравим прикладом таких новотворів є незмінні слова на зразок *авіашоу, кафе, інкогніто, хакі, беж, урду* та ін., які, своєю чергою, ілюструють нові явища в синтаксичній організації мови. Зважаючи на те, що особливістю української мови є її флективність, можна стверджувати, що поява значної кількості незмінних іменників та прикметників сигналізує про часткові зміни в системі граматичних зв'язків української мови.

Мета пропонованої розвідки – визначити особливості синтаксичного зв'язку в словосполученнях, одним із компонентів яких є запозичений незмінний іменник чи прикметник.

Позбавлені будь-яких формальних ознак, такі іменники та прикметники перебувають на периферії системи словозміни: так, визначення категорії роду в незмінних іменниках здійснюють не на основі граем, а зважаючи на їхню семантику: належність до найменувань істот / неістот, розмежування осіб і не-осіб у сукупності істот чи під впливом семантико-парадигматичних зв'язків загальнородових іменників [Вихованець 2004 : 91], наприклад, *мачо* – чол. рід (назва особи чоловічої статі), *візаві* – чол. і жін. рід (назва особи або чоловічої, або жіночої статі), *вето* – сер. рід (назва неістоти). Більшість з цих запозичень органічно увійшли до лексичної системи української мови. Про це свідчить і часткове підпорядкування морфологічній категорії відмінка, напр.:

граємо на піаніні, їдемо метром, два кіла яблук, сплю на бігудях [Культура : 58]. Хоча тенденцію до відмінювання традиційно незмінних іменників можна простежити в побутовому мовленні, однак офіційне мовознавство поки ставиться до неї досить обережно: так, у пункті "Українського правопису" про відмінювання слів іншомовного походження зазначено, що "*пальто* відмінюється", наведено форму *пальт* [Український : 91, 125].

Традиційний підхід до вивчення таких одиниць передбачав їх аналіз як таких, що не мають однієї з найважливіших категорійних ознак іменника – відмінювання. Підґрунтям такої позиції постало формальне потрактування незмінності їхнього морфемного складу, наприклад, *слухає* (хто?) *портъє*, *йти* (за ким?) *за портъє*, *не помітити* (кого?) *портъє*, *вітатися* (з ким?) *з портъє*. Незважаючи на незмінність морфемної структури таких іменників, очевидним постає той факт, що ці лексеми вільно виражають відмінкову семантику, затребувану семантико-синтаксичною валентністю опорного компонента. Тому автори новітніх досліджень з граматики заперечують тезу про окремішність таких лексем, указуючи, що "у синтаксичному плані "невідмінюваний" іменник, як і "відмінюваний", стоїть у певній відмінковій позиції, тобто виконує всі притаманні "справжнім" іменникам формально-синтаксичні функції підмета й керованого другорядного члена речення" [Вихованець 2004 : 111]. Тож цілком обґрунтовано в такий спосіб дослідники доповнюють морфологічну структуру української мови іменниковою відміною з нульовою флексією, або іменниковою нульовою відміною [Вихованець 2004 : 111] з повною омонімією відмінкових форм.

За такого потрактування очевидним постає той факт, що формальний підхід до визначення форми підрядного синтаксичного зв'язку в словосполученні себе не виправдовує. Принцип, "за якого залежне слово є невідмінюваним, а головне може бути як відмінюваною частиною мови, так і невідмінюваною" [Дудик : 41], дає підстави визнати, що невідмінювана лексема може бути поєднана з головним компонентом лише зв'язком прилягання. Основою визначення такої форми підрядного прислівного зв'язку постає морфологічна незмінність залежного компонента, і за такого

розуміння, крім власне незмінних форм прислівника, дієприслівника та інфінітива, до кола залежних потрапляють і невідмінювані іменники, напр.: *замовити таксі, прямувати в депо, зайти до купе* [Дудик : 44]. У такому разі цілком неврахованою постає інша, на нашу думку, визначальна ознака прилягання як форми синтаксичного зв'язку – зумовленість залежного слова лексикограматичною природою або граматичною формою головного слова [Вихованець 1993 : 41]. Напевне, причиною такого спрощеного потрактування прилягання стало визначення на зразок: "Приляганням називається такий зв'язок між словами в реченні, при якому залежне слово зв'язується з основним тільки за змістом, а закінченнями зв'язок не виражається" [Загородський : 8].

Поширене в сучасних підручниках для вищої школи визначення прилягання як форми підрядного зв'язку, за якої головне слово не вимагає від залежного певних граматичних форм [Вихованець 1993 : 41; Шульжук : 38], указує якраз на врахування семантичних і граматичних властивостей передовсім головного компонента словосполучення, що "не вимагає від залежного певних граматичних форм" [Шульжук : 38], а поєднання слів відбувається тільки на "смісловій основі" [Сучасна 2013 : 25].

Однак І. Вихованець, А. Загнітко вмотивовано доводять, що визначальним для встановлення специфіки синтаксичного зв'язку в словосполученні постає дієслівна валентність, що відмежовує відмінкове функціонування граматичних форм від невідмінкового [Вихованець 1988 : 54–63; Загнітко 1996 : 273–276]. Ураховуючи надбання функціонального підходу до інтерпретації мовних явищ, що передбачає якраз врахування семантичних і граматичних властивостей передовсім головного компонента словосполучення, можна легко спростувати твердження про те, що компоненти наведених словосполучень пов'язані синтаксичним зв'язком прилягання, адже всі вони побудовані на основі синтаксичної валентності головного компонента: *замовити (що?) таксі, прямувати (куди?) в депо, зайти (куди?) до купе*. Отже, керування постає організувальною формою підрядного прислівного синтаксичного зв'язку в словосполученнях, побудованих за моделлю *дієслово + іменник*.

Кваліфікація синтаксичного зв'язку керування між компонентами таких словосполучень відбувається з урахуванням ступеня облігаторності залежного слова для розкриття змісту головного і має різні вияви – сильне, напівсильне та слабке керування.

Синтаксичний зв'язок сильного керування поєднує компоненти об'єктних словосполучень, побудованих за схемами:

1. Дієслово + іменник у З. в. чи Р. в.

Головний компонент такого словосполучення – перехідне дієслово, що вимагає а) безприйменникової форми З. в., напр: *визначати ай-к'ю, пам'ятати свою альма-матер, купити бандо, приготувати барбекю, носити боді, користуватися біде*; б) форми Р. в. зі значенням частини від цілого, напр.: *налити бренді, випити віскі, купити капучіно, сховати аліготе, зварити броколі*;

2. Дієслово + прийменникова відмінкова форма.

Головний компонент таких словосполучень є семантично недостатнім і потребує обов'язкового поширювача, напр.: *переїхати в бунгало, грати у ватерполо, звільнити від вето, звернутися до візаві, поглянути в меню, закохатися в мачо*.

3. Позицію головного слова у словосполученнях зі зв'язком сильного керування може посідати й віддієслівний іменник, напр.: *будування бунгало, виникнення гало, участь у дефіле, варіння консоме, програш парі, обмін на євро*.

Синтаксичний зв'язок напівсильного керування поєднує компоненти дієслівно-іменникових словосполучень, залежний компонент яких позначає адресата дії і виражений формою Д. в., напр.: *подякувати (кому?) аташе, заздрити (кому?) бізнесвумен, дарувати квіти (кому?) мадам, писати листа (кому?) кюре, привезти гроші (кому?) мафіозі*.

Грамаічний зв'язок слабого керування можна простежити у словосполученнях, залежний компонент яких виражено формами Д. в. чи О. в. з додатковим обставинним значенням, прийменниковими формами Р. в., З. в. і О. в., напр.: *насміхатися з протезе, бігти за папараці, сидіти біля круп'є, вразити декільте, годувати броколі*.

Позицію залежного компонента іменник нульової відміни може посідати і при іменникові, що не має відкритих валентних позицій. Між компонентами такого словосполучення встановлюються атрибутивні семантико-синтаксичні відношення, напр.: *тренер айкідо, група айкідо, тести на ай-к'ю, цукерки асорті, м'ясо для барбекю, суп із броколі, імідж вамп, гра вібрато*, а граматичний зв'язок між складниками можна трактувати як відмінкове прилягання чи вільне поєднання [Вихованець 2005 : 23–24; Кобченко]. Услід за А. Загнітком, "на підставі відмінкової синтетичності / аналітичності" [Загнітко 2000 : 401] такі словосполучення можна класифікувати на два види: а) словосполучення з відмінковим приляганням синтетичного типу, напр.: *властивості боржомі, чарка бренді, ранг аташе, право вето, склад бюро* і б) словосполучення з відмінковим приляганням аналітичного типу, напр.: *ванна з біде, костюм із джерсі, блузка із жабо, тренер із карате, одяг від кутюр'є*.

Отже, у ролі залежного компонента словосполучення іменник нульової відміни не визначатиме форми синтаксичного зв'язку, носієм усіх диференційних ознак постає головний компонент.

Аналізовані іменники можуть виконувати функцію як залежного, так і головного компонента словосполучення. Розглянемо можливі моделі словосполучень, де головним компонентом постають досліджувані субстантиви.

1. Іменник + прикметник.

Це словосполучення на зразок *низький ай-к'ю, американське айс-ревію, потужний торнадо, комедійне ампуа, рибне асорті, військовий аташе, успішна бізнес-леді*, між компонентами яких встановлюються атрибутивні семантико-синтаксичні відношення. Синтаксичний зв'язок у таких словосполученнях кваліфікують як асоціативно-граматичне узгодження, що полягає в узгодженні прикметника з іменником в категорії роду, вираженої не морфологічними засобами, а усвідомленої через семантико-парадигматичні зв'язки з родовим іменником [Скобликова : 175], напр.: *ай-к'ю* 'коефіцієнт інтелекту', *торнадо* 'вітер'; чи через співвіднесеність з категорією істот / неістот, напр.: *аташе* 'військовий екс-

перт, посадова особа, що є офіційним військово-дипломатичним представником армії своєї держави в країні перебування', *бізнес-леді* 'жінка, що досягла успіху в підприємницькій діяльності'; *амплуа*, *асорті* – іменники, що позначають неістот.

2. Іменник + іменник:

а) словосполучення на зразок *амплуа злочинця*, *ательє мод*, *бюро Президії Національної академії наук України*, між компонентами яких теж встановлюються атрибутивні відношення, а організувальний синтаксичний зв'язок – відмінкове прилягання, адже відмінкові форми іменника функціонують в ад'єктивній сфері.

б) словосполучення на зразок *ательє-магазин*, *тістечка безе*, *жінка-вамп*, *стиль рококо*, *зачіска каре*, *колір хакі*, *соус табаско*, *боротьба сумо*, *вишивка ришельє* побудовані на основі форми підрядного прислівного зв'язку кореляції. Кореляція посідає проміжне місце між приляганням та керуванням – це така форма підрядного прислівного зв'язку, що встановлюється між двома іменниками, які вступають в апозитивні відношення, і полягає в погодженні між собою граматичних категорій [Загнітко 2000 : 401] роду, числа й відмінка. Зважаючи на специфіку іменників нульової відміни, кореляція граматичних категорій постає максимально наближеною до прилягання, набуває характеру семантичного, адже не має формального вираження, напр.: *горіхи ке-ш'ю*, *ванна-джакузі*, *солдат-зомбі*, *мова ідиш*, *поїзд-мікст*.

3. Іменник + прийменник + іменник.

Словосполучення, що побудовані за цією структурною схемою – *безе з кокосом*, *драже з арахісом*, *канapé із шинкою*, *есе про політику* – так само виражають атрибутивні відношення, а їхні компоненти пов'язані синтаксичним зв'язком відмінкового прилягання, адже не ґрунтуються на синтаксичній валентності головного компонента, а зв'язок має передбачуваний необов'язковий вияв.

Про синтаксичний зв'язок прилягання у його класичному вияві можемо стверджувати тоді, коли запозичений прикметник, недостатньо адаптувавшись до граматичного ладу української мови, не вкладається в рамки морфологічних категорій і зберігає незмінність, напр.: *опера буф*, *спідниця гофре*, *сорт екстра*, *крій*

фантазі. Принагідно зауважимо, що іноді такі прикметники можуть субстантивуватися, напр.: *сукня декольте* (декольтована) – *глибоке декольте*, *пальто беж* (бежеве) – *спокійний беж*, *сумка бордо* (бордова) – *шляхетний бордо*. Очевидно, у такий спосіб морфологічна система прикметника тяжіє до відновлення, позбавляючись від "чужих" для неї незмінних прикметникових форм.

Не варто також сплутувати незмінні іменники з прислівниками, напр.: *викрити* (кого?) *інкогніто* – *подорожувати* (як?) *інкогніто*, *спати* (в чому?) *в неглиже* – *купатися* (як?) *неглиже*, *жінки* (які?) *топлес* – *засмагати* (як?) *топлес*, *марафон* (який?) *нон-стоп* – *танцювати* (як?) *нон-стоп*. Опорним компонентом для прислівника є дієслово, а функція залежного прислівника полягає в означенні предикативної ознаки предмета [Вихованець 1988 : 17].

На противагу іменним частинам мови та дієслову прислівник посідає позицію на периферії морфологічної системи, тож незмінність є його визначальною ознакою і не суперечить особливостям його синтаксичного функціонування.

Отже, традиційно виділювані незмінні граматичні класи прислівника, дієслівні форми інфінітива та дієприслівника варто доповнити і особливою групою незмінних прикметників. Незмінні іменники іншомовного походження варто вилучити з цієї групи, зважаючи на їхню здатність позначати відмінкову семантику. Єдиним критерієм визначення форми підрядного прислівного синтаксичного зв'язку не можна вважати формальну змінність чи незмінність залежного компонента словосполучення, адже головну роль для дефініції керування чи прилягання відіграє семантика опорного слова. Найпоширенішим виявом іменникової залежності постає дієслівне керування, рідше – іменникове; залежність іменника з атрибутивним значенням від іншого іменника слід визначати як відмінкове прилягання; незмінні прикметники поєднуються з опорним іменником зв'язком прилягання. У функції головних компонентів субстантивно-субстантивних словосполучень формальна незмінність іменників нульової відміни не має визначальних характеристик для потрагання синтаксичного зв'язку: варто зважати на відкритість

валентної рамки опорного компонента та семантико-синтаксичні відношення між головним і залежним іменниками, щоб розрізнити керування, прилягання та кореляцію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Вихованець І. Р.* Граматика української мови. Синтаксис : Підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови : Академічна граматики української мови / за ред. І. Вихованця / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
3. *Вихованець І. Р.* Студії про члени речення: прислівник / І. Р. Вихованець // Українська мова. – 2005. – № 3. – С. 22–26.
4. *Вихованець І. Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. *Дудик П. С.* Синтаксис української мови : Підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К. : ВЦ "Академія", 2010. – 384 с.
6. *Загнітко А.* Теоретична граматики української мови. Морфологія / А. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.
7. *Загнітко А. П.* Теоретична граматики української мови: Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 2000. – 662 с.
8. *Загородський А. О.* Граматики української мови / А. О. Загородський. – К. : Радянська школа. – Ч. 2 : Синтаксис. – 1957. – 192 с.
9. *Кобченко Н.* Сфера функціонування вільного посєднання / Н. Кобченко // *Ucrainica IV: Současnb ukrajiniatika. Problmy jazyka, literatury a kultury: Sbornnk vdeckzch lbnků. Z mezinbrodnn conference. V. Olomouckj symposium ukrajiništů Střednn a včhodnn evropy (Olomouc 26–28. Srpna 2010).* – Olomouc : Univerzita palackjho v Olomouci, 2010. – S. 51–54.
10. *Культура мови на щодень / Н. Я. Дзюбишина-Мельник, Н. С. Дужик, С. Я. Єрмоленко та ін.* – К. : Довіра, 2000. – 169 с.
11. *Скобликова Е. С.* Современный русский язык. Синтаксис простого предложения (теоретический курс) : учеб. пособие / Е. С. Скобликова. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 320 с.
12. *Сучасна українська мова : Синтаксис : Підручник / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін.* – К. : Знання, 2013. – 238 с.
13. *Український правопис.* – К. : Наукова думка, 2012. – 288 с.
14. *Шульжук К. Ф.* Синтаксис української мови : Підручник / К. Ф. Шульжук. – К. : ВЦ "Академія", 2010. – 408 с.

Стаття надійшла до редакції 14.09.13

Елена Кадочникова, канд. филол. наук, доц.
Национальный университет "Киево-Могилянская академия", Киев

**Синтаксическая связь несклоняемых имен существительных
и имен прилагательных**

В статье рассматривается вопрос об определении формы подчиненной синтаксической связи в словосочетаниях, компонентом которых – главным или зависимым – являются несклоняемые имена существительные и имена прилагательные.

Ключевые слова: словосочетание, имя существительное нулевого склонения, имя прилагательное, наречие, синтаксическая связь, семантико-синтаксические отношения.

Olena Kadochnikova, Ph D, Doc.
National University "Kyiv-Mohyla Academy", Kyiv

Syntactic connection of the unchanging nouns and adjectives

In the article a question about determination of form of hypotaxis in word-combinations with a component – main or dependent – "unchanging" nouns and adjective, which are loanwords, is described.

Keywords: word-combination, noun of a zero group of declension, adjective, adverb, syntactic connection, grammar semantic.

СОЦІОЛІНГВІСТИКА

УДК 811.161.2:811.161.1:811.111]'27

Юліане Бестерс-Дільгер, проф.
Фрайбурзький університет, Німеччина

УКРАЇНЬСЬКА, РОСІЙСЬКА ТА АНГЛІЙСЬКА МОВИ У СПРИЙНЯТТІ УКРАЇНЦІВ (на матеріалі всеукраїнського опитування 2013 року)

У статті проаналізовано результати всеукраїнського опитування в березні 2013 р., у якому взяли участь 6000 респондентів. Питання стосувалися: а) рідної мови респондента; б) його думки про російську мову як другу державну; в) обов'язку держслужбовців володіти українською і російською мовами; г) української, російської та англійської мов як обов'язкових шкільних предметів.

Ключові слова: Україна, мовна ситуація, українська мова, російська мова, англійська мова, рідна мова, друга державна мова, шкільні мови.

У пропонованій статті представлено фрагмент міжнародного дослідницького проекту "Регіон, нація і так далі. Міждисциплінарна і транскультурна реконцептуалізація України", яким керує швейцарський славіст Ульріх Шмід з університету Санкт Галлен. Темою цього проекту є регіональна диференціація в Україні – у галузі економіки, релігії, історичної пам'яті, літературного канону та мов. Головне питання нашого дослідження було сформульовано так: "Чи відповідають дійсності твердження західноєвропейських медіа, спричинені публікацією книги "The clash of civilizations" (1996) Самуела Хантінгтона, про те, що західна Україна – це єдиний гомогенний блок, який орієнтується на Західну Європу, а східна Україна цілком зорієнтована на Росію?"

У березні 2013 року було проведено репрезентативне всеукраїнське опитування, яке включало 14 запитань лінгвістичного характеру. В опитуванні взяли участь 6000 осіб. Інший інструмент збору даних – дискусії так званих "фокус-груп", зокрема вчителів української мови чи членів меншин, у 12 містах України. Нижче подано результати опитування щодо ставлення громадян України до української, російської та англійської мов.

Розглянемо чотири питання:

1. Яка мова для Вас є рідною?
2. Чи вважаєте Ви, що російська мова повинна бути другою державною?
3. Чи згодні Ви з тим, що у Вашій області кожен державний службовець повинен володіти українською/російською мовою?
4. Чи згодні Ви з тим, що у Вашій області такі мови повинні бути обов'язковими шкільними предметами: українська / російська / англійська?

Щоправда, ці питання ставляться не вперше. Ми їх уже використовували в іншому проекті у 2006 році. Але саме тому вони цікаві, адже є можливість порівняти відповіді й виявити певну динаміку.

1. Яка мова для Вас є рідною?

Це питання ставиться регулярно при проведенні всеукраїнського перепису населення. Результати у відсотках наведено в таблиці 1. Як прийнято в українських статистичних дослідженнях, області розподілено на п'ять регіонів: Захід, Північ, Центр, Схід, Південь¹.

Існує стабільний стереотип, що на Заході й частково на Півночі та в Центрі вважають українську мову єдиною рідною, тоді як на Сході та Півдні домінує російська. Наші дані підтверджують цей стереотип: немає жодної області на Сході і Півдні, де б показник української мови як єдиної рідної становив понад п'ятдесят відсотків. Навпаки, жителі західних областей називають українську мову своєю домінантною рідною. Проте деякі з північних та центральних областей засвідчують навіть вищий відсоток української рідної мови, ніж одна західна – Чернівецька. У п'ятнадцяти областях України українська мова є домінантною рідною. Але потрібно взяти до уваги, що "рідна мова" зовсім не означає, що респондент засвоїв цю мову першою чи говорить нею дуже добре або й узагалі розмовляє нею. "Рідна мова" – це швидше та мова, до якої індивід відчуває певну прихильність, лояльність.

¹ Існує й інша класифікація областей, яку використовує, наприклад, Центр Разумкова: Захід, Центр, Схід, Південь. Але тоді центр з десятима областями охоплює понад 32 % населення всієї країни. Тому ми надаємо перевагу нашому розподілу з такими частками населення: Захід – 18,9 %, Північ – 17,4 %, Центр – 15,1 %, Схід – 33,5 %, Південь – 15,1 %.

Таблиця 1. Яка мова для Вас є рідною?

Область	Укр.	Рос.	Укр. + рос.	Укр. + 1*	Рос. + 1**	Інша	Сур- жик	Важко відпо- вісти
Захід								
Волинська	93,1	0,8	3,8	0,8	0,8	0,8	0	0
Рівненська	93,8	0,7	2,1	0	0	0	0	3,4
Львівська	96,1	1,8	1,5	0,3	0	0	0	0,3
Івано-Франків.	98,9	0,6	0	0,6	0	0	0	0
Тернопільська	97,9	0,7	0,7	0	0	0	0	0,7
Чернівецька	60,7	5,1	1,7	4,3	0	26,5	0	1,7
Закарпатська	88,8	1,3	5,6	1,9	0,6	0,6	1,3	0
Північ								
Київ. обл.	83,5	4,5	10,7	0,4	0	0,8	0	0
м. Київ	66,3	9,2	23,7	0,3	0,3	0	0,3	0
Чернігівська	49	4,7	43	0,7	0	0	1,3	1,3
Житомирська	83,3	2,4	12,5	0	0,6	0	1,2	0
Сумська	52,6	5,1	35,3	0	1,3	0,6	5,1	0
Центр								
Вінницька	88,9	5,6	5,1	0	0,5	0	0	0
Хмельницька	86,4	1,1	10,8	0,6	0	1,1	0	0
Кіровоградська	38,2	6,1	51,1	2,3	1,5	0	0	0,8
Черкаська	82,8	5,2	9,8	0	0,6	0	1,1	0,6
Полтавська	69,5	11,5	16	0	0,5	0,5	1	1
Схід								
Дніпропетров.	39,8	26,2	32,7	0	0,4	0,7	0,2	0
Харківська	16,8	37,5	41,9	0,3	0,6	0	2,5	0,6
Запорізька	18,1	30,5	42,8	0	0,4	0,4	6,6	1,2
Донецька	10,9	47,7	37,6	0	0,7	2,3	0,7	0,4
Луганська	4,0	53,6	34,8	0	1,3	0	4,0	2,3
Південь								
Миколаївська	18,2	38,3	39	0	3,9	0	0	0,6
Одеська	20,8	29,4	32,7	1,3	10,6	4,6	0,7	0
Херсонська	46,5	16	34,7	0	0	2,1	0	0,7
АР Крим	7,8	65,9	14,5	0	2	9	0,4	0,4
Севастополь	2	86,3	9,8	0	2	0	0	0
Усього	50,9	21,2	23,2	0,4	1,1	1,6	1,1	0,5

* Українська плюс інша мова (але не російська).

** Російська плюс інша мова (але не українська).

Лояльність виключно до російської мови є сильною (тобто перевищує 50 відсотків) у трьох регіонах: Криму, Луганській області, Севастополі.

Цікаво розглянути ці дані в зіставленні з результатами попередніх опитувань. Проте неможливо просто порівняти цифри, наприклад, з даними перепису 2001 року, оскільки питання там звучало інакше: не можна було назвати більше однієї рідної мови. Якщо ми все-таки побіжно переглянемо дані перепису, то це тому, що нас цікавить питання: звідки взялися ці респонденти з двома рідними мовами? Становлять вони частину тих, хто в 2001 р. вважав українську мову рідною, чи тих, хто називав рідною російську?

Потрібно визнати, що контингент людей з двома рідними мовами складається передусім із тих, хто раніше визнавав українську мову своєю рідною. Якщо порівняти на таблиці два показники Чернігівської, Сумської, Вінницької, Хмельницької, Кіровоградської, Полтавської, Дніпропетровської, Харківської, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей, то можна побачити, що в усіх випадках різко зменшилася кількість людей з українською рідною мовою на користь респондентів з двома рідними мовами. Але є й важливі контр-прикладі: це місто Київ, Донецька область і АР Крим, де двомовні заступають більшу частину російськомовних.

В остаточному підсумку українська мова "втрачає" 16,6 %, а російська – 8,4 % порівняно з переписом 2001 року. Для однієї четвертої частини населення України обидві мови – рідні. Показово, що таких респондентів більше, ніж монолінгвальних росіян. Це позитивний бік наших даних. На сьогодні тих, хто вважає українську й російську рідними мовами, більше, ніж тих, хто називає рідною виключно російську.

Існує ще й інша можливість порівняння, зокрема з нашими репрезентативними даними від грудня 2006 р. [Мовна ... : 358, питання 65]. Там результат був таким: 55,5 % – тільки українська, 32 % – тільки російська, 11,1 % – українська і російська. Це було одне з перших опитувань, у якому було взагалі можливо назвати дві рідних мови. Ідея двох рідних мов набуває поширення. Порівняно з цими даними ситуація з українською мовою у 2013 р. погіршилася незначною мірою, а кількість монолінгвальних росіян істотно зменшилася.

Таблиця 2. Яка мова для Вас є рідною?
(Перепис населення 2001 року) [www.ukrstat.gov.ua]

Область	Українська	Російська
Захід		
Волинська	97,3	2,5
Рівненська	97	2,7
Львівська	95,3	3,8
Івано-Франківська	97,8	1,8
Тернопільська	98,3	1,2
Чернівецька	75,6	5,3
Закарпатська	81	2,9
Північ		
Київська обл.	92,3	7,2
м. Київ	72,1	25,3
Чернігівська	89	10,3
Житомирська	93	6,6
Сумська	84	15,6
Центр		
Вінницька	94,8	4,7
Хмельницька	95,2	0,7
Кіровоградська	88,9	3,5
Черкаська	92,5	6,7
Полтавська	90	9,5
Схід		
Дніпропетровська	67	32
Харківська	53,8	44,3
Запорізька	50,2	48,2
Донецька	24,1	74,9
Луганська	30	68,8
Південь		
Миколаївська	69,2	29,3
Одеська	46,3	41,9
Херсонська	73,2	24,9
АР Крим	10,1	77
Севастополь	6,8	90,6
Усього	67,5	29,6

Інші дані засвідчує опитування Центру Разумкова, проведене в жовтні 2008 р. [www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=290]. Відповідно до них кількість респондентів з двома рідними мовами становила тоді навіть 28,7 % – ще більше, ніж за нашими даними у 2013 р. Окрім того, співробітники Центру спостерігають динаміку визнання двох рідних мов, тому що кількість осіб з двома рідними мовами зросла від 15,6 % у 2006 р. до 21,5 % у 2007 р. Результат можна інтерпретувати так: поширюється білінгвізм, тобто лояльність до двох мов – української та російської. Це, можливо, пов'язане і зі зростанням подвійної ідентичності. Навіть немала частина тих людей, які, можливо, говорять переважно російською, починають відчувати певну лояльність до української мови. Через 22 роки після здобуття Україною незалежності це позитивний результат.

2. Чи вважаєте Ви, що російська мова повинна бути другою державною мовою на тому самому рівні, що й українська?

Регіональна диференціація знову підтверджує (табл. 3), що всі п'ять регіонів, де на це питання було дано чітку позитивну відповідь, тобто понад 50 %, розташовані на сході і півдні України: Харківська, Донецька, Одеська області, Крим із містом Севастополем. Існує тісний зв'язок між рідною мовою громадян і їх вимогою другої державної мови.

У цілому переважає негативне ставлення до двох державних мов. Якщо ми до результату другого стовпчика додамо результат третього, то виходить, що "проти" другої державної мови висловлюється 49,2 %. "За" другу державну мову голосує 44,7 %, це сума результатів стовпчиків четвертого і п'ятого. Видно, що великої різниці між цими двома сумами немає. Це могло б спонукати політиків знову винести це питання на порядок денний, адже раніше було обіцяно зробити російську мову другою державною. Але те, що відбувається нині, тобто використання Європейської хартії регіональних чи міноритарних мов для підтримки російської мови, є більш елегантним шляхом подальшого поширення російської мови і підвищення її статусу.

Таблиця 3. Чи вважаєте Ви, що російська мова повинна бути другою державною мовою на тому самому рівні, що й українська?

Область	Не згоден / не згодна	Швидше не згоден / не згодна	Швидше згоден / згодна	Згоден / згодна	Важко відповісти
Захід					
Волинська	66,2	25,4	1,5	5,4	1,5
Рівненська	65,5	17,2	2,1	3,4	11,7
Львівська	90	4,8	1,5	1,8	1,8
Івано-Фр.	90	7,2	0,6	1,1	1,1
Тернопілька	95,1	3,5	0	0	1,4
Чернівецька	19,7	42,7	7,7	6	23,9
Закарпатська	51,9	9,4	18,1	5,6	15
Північ					
Київ. обл.	61,2	17,8	7,4	7,9	5,8
м. Київ	49,9	22,3	10	12,5	5,3
Чернігівська	19,7	42,7	7,7	6	23,9
Житомирська	53	23,2	11,9	6,5	5,4
Сумська	17,9	28,8	28,8	14,1	10,3
Центр					
Вінницька	47,2	35,6	3,7	8,3	5,1
Хмельницька	69,3	15,9	5,7	4	5,1
Кіровоград.	26	13	41,2	18,3	1,5
Черкаська	36,2	33,3	16,1	10,3	4
Полтавська	49	27,5	12	4,5	7
Схід					
Дніпропетр.	26,2	15,4	26,2	27,3	4,9
Харківська	5	3,6	27,3	53,7	10,5
Запорізька	16,5	12,8	19,8	49,8	1,2
Донецька	3	6,1	13,7	73,8	3,4
Луганська	2,6	7,6	32,1	48	9,6
Південь					
Миколаївська	16,9	11	16,9	47,4	7,8
Одеська	4,3	7,6	25,7	57,8	4,6
Херсонська	29,2	17,4	16	28,5	9
АР Крим	1,6	5,5	20,8	63,5	8,6
Севастополь	0	3,9	15,7	78,4	2
Усього	34,4	14,8	15,9	28,8	6,1

Якщо ми знову порівняємо ці дані з нашими результатами опитування 2006 р. [Мовна ... : 346–347, питання 12], то з'ясуємо, що тоді тільки 24,8 % голосували за дві рівноправні державні мови. Навіть Центр Разумкова за результатами опитування в червні 2012 р. [http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=289] отримав на це питання тільки 23,9 %, тобто дуже схожий результат. Порівняно з 2005 р. Центр Разумкова навіть спостерігав різке зменшення кількості тих, хто виступав на дві державних мови (з 37 % у 2005 р. до 23,9 % у 2012 р.). За результатами обох опитувань – нашого і Центру Разумкова у червні 2012 р. – близько 70 % висловилися за одну державну мову – українську. Чому ж нині більше людей надають перевагу двом державним мовам? Можливо, тому, що проросійська мовна політика останніх років уже приносить перші плоди.

3. Чи згодні Ви з тим, що у Вашій області кожний державний службовець повинен володіти українською/російською мовою?

Для обох мов ми беремо до уваги лише протилежні позиції: цілком позитивну (так, я згоден / згодна) і цілком негативну (ні, я не згоден / не згодна) відповіді. Це дозволяє нам подати обидві мови в одній таблиці 4.

Наше опитування у грудні 2006 р. було першим, у якому було поставлено питання про обов'язковий іспит з української мови для кожного держслужбовця [Мовна... : 353, питання 45]. Тоді відповіді були: "так" – 50,9 %, "ні" – 34,5 %. Тепер знання української мови – широко визнана вимога для держслужбовців. Немає жодної області, де б проти цієї вимоги чітко висловилися більше двох відсотків. Результат для всієї країни (0,2 % ні, 86,4 % так) цілком переконливий. Навіть у Криму визнають значущість української мови.

Регіональна диференціація значно більше стосується володіння російською мовою. Звичайно, на Заході респонденти впевнені, що російська не має тієї самої значущості, що українська. Але не тільки там. Цікаво, що, крім Луганської, у жодній з областей знання російської мови не вважають важливішим, ніж володіння українською, навіть на півдні і сході України. У Криму українську і російську мови вважають рівнозначними. Це позитивний знак для майбутнього української мови в Україні.

Таблиця 4. Чи згодні Ви з тим, що у Вашій області кожний державний службовець повинен володіти українською/російською мовою?

Область	Українська		Російська	
	згоден / згодна	не згоден / не згодна	згоден / згодна	не згоден / не згодна
Захід				
Волинська	97,7	0	57,7	10,8
Рівненська	89	0	36,6	20
Львівська	100	0	17,6	17,6
Івано-Франківська	98,3	0	33,9	17,2
Тернопільська	95,8	0	4,9	14,6
Чернівецька	82,1	0	14,5	17,9
Закарпатська	91,9	0	21,9	12,5
Північ				
Київська обл.	98,3	0	65,7	3,7
м. Київ	96,4	0	66,3	1,7
Чернігівська	82,6	0	58,4	4,7
Житомирська	91,7	0,6	41,7	11,9
Сумська	69,2	0	53,2	1,9
Центр				
Вінницька	97,7	0	40,7	10,6
Хмельницька	97,2	0	30,1	1,7
Кіровоградська	56,5	0	38,9	1,5
Черкаська	87,4	0	47,7	2,3
Полтавська	94	0	62,5	3
Схід				
Дніпропетровська	83	0,4	65,5	2,2
Харківська	81,8	0	77,1	1,4
Запорізька	87,7	0	77,4	1,2
Донецька	76,3	0,4	72,4	0,4
Луганська	76,8	1	78,1	2
Південь				
Миколаївська	89	0	77,3	0
Одеська	76,6	0	65	0,3
Херсонська	90,3	0	64,6	1,4
АР Крим	76,5	0,8	75,3	0,4
Севастополь	80,4	2	80,4	2
Усього	86,4	0,2	56,5	5,1

Четверте питання стосується шкільної освіти. Ми додаємо англійську мову як міжнародну. І в цьому випадку беремо до уваги лише протилежні відповіді: цілком позитивну (так, я згоден / згодна) і цілком негативну (ні, я не згоден / не згодна) відповіді. Це дозволяє нам подати всі три мови в одній таблиці.

4. Чи згодні Ви з тим, що у Вашій області такі мови повинні бути обов'язковими шкільними предметами: українська / російська / англійська?

Обов'язковому предмету "українська мова" надають перевагу понад дві третини населення в усіх областях, за двома винятками (табл. 5): Кіровоградська область (52,7 %) і Севастополь (49 %). Кіровоградська область – незвичайна, тому що це єдине територіальне утворення, де понад 50 % висловилися проти англійської. Але й у російській мові друзів там небагато.

Цікаво, що відсоток тих, хто приймає англійську мову як обов'язковий шкільний предмет, у цілому вищий, ніж тих, хто вважає таким предметом російську! Це відповідає результату нашого опитування 2006 р., де респонденти погодилися, що "обов'язково у загальноосвітній школі вивчати як окремі дисципліни" потрібно: українську мову – 83,7 %, російську – 60,3 %, англійську – 61,1 % [Мовна ... : 356–357, питання 56]. І тоді вже англійській мові надавали перевагу перед російською.

Регіональна диференціація очевидна: якщо ми порівняємо області, то Захід, Схід і Центр поділяють думку, що англійська мова важливіша, ніж російська. Прикладом є Львівська область, де тільки 6 % за російську мову і лише 5 % проти англійської. Схід і Південь у цілому впевнені, що важливіше володіти російською, ніж англійською. Підтверджується стереотип, що Захід, а також Північ і Центр (за єдиним винятком Кіровоградської області) більше орієнтовані на Європу.

Таблиця 5. Чи згодні Ви з тим, що у Вашій області такі мови повинні бути обов'язковими шкільними предметами: українська / російська/ англійська?

Область	Українська		Російська		Англійська	
	згоден / згодна	не згоден / не згодна	згоден / згодна	не згоден / не згодна	згоден / згодна	не згоден / не згодна
Захід						
Волинська	90,8	0,8	43,8	11,5	63,8	2,3
Рівненська	82,8	0,7	24,8	14,5	55,9	9
Львівська	99,4	0	5,8	35,2	44,2	5,2
Івано-Фр.	97,2	0	9,4	22,2	50	0,6
Тернопільська	97,9	0	7,6	26,4	32,6	12,5
Чернівецька	81,2	0	10,3	12	16,2	6
Закарпатська	91,9	0	22,5	16,3	49,4	13,1
Північ						
Київ. обл.	89,7	0	53,7	5,8	57,4	10,3
м. Київ	90,5	0	51,8	5	59,9	3,6
Чернігівська	81,9	0	57,7	2	64,4	2
Житомирська	90,5	0,6	23,2	14,3	44,6	7,7
Сумська	71,8	0	54,5	1,9	59,6	8,3
Центр						
Вінницька	82,4	0	40,7	9,3	43,1	5,6
Хмельницька	96	0	26,1	13,1	32,4	8
Кіровоград.	52,7	1,5	13,7	12,2	8,4	50,4
Черкаська	86,8	0	64,4	1,7	71,8	1,7
Полтавська	87,5	0	47	5,5	57,5	4,5
Схід						
Дніпропетр.	80,1	0,7	62,2	3,4	62,4	9,2
Харківська	87,6	0,6	85,1	0,8	73,6	1,7
Запорізька	75,3	0,8	70,4	1,2	51	15,6
Донецька	83,2	0,5	83,2	0	73,4	1,2
Луганська	77,2	0,3	80,8	0,3	73,8	0,3
Південь						
Миколаївська	84,4	0	77,3	0	76,6	0
Одеська	66,3	0	62	0,7	48,5	3,3
Херсонська	91,7	0	62,5	0	63,2	8,3
АР Крим	70,2	3,5	78,4	0	69,8	3,5
Севастополь	49	13,7	72,5	0	52,9	17,6
Усього	83,4	0,5	52,9	7,2	57,2	6,4

Загальні висновки

1. У цілому підтверджуються стереотипи про ставлення до мов у різних макрорегіонах України.

2. Поширюється визнання двох рідних мов. Українська мова все більше й більше входить у свідомість громадян принаймні як друга рідна мова.

3. Засвідчено тенденцію до поширення ідеї двох державних мов, яка протягом останніх років мала меншу підтримку, але все ще "проти" висловлюються більше людей, ніж "за".

4. Ніхто більше не має сумнівів щодо ролі української мови як державної, навіть на сході і півдні України.

5. Вивчення англійської мови набуло поширення по всій Україні. Лише на Сході і Півдні вона поступається російській. Здається, що ставлення до англійської набуває динамічного розвитку. Це, звісно, зовсім не означає, що українці добре опанували англійську. Показники засвідчують швидше бажання виїхати за кордон, про що мріють, за даними Центру Разумкова [www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=4112], 40 % населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації / за ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К. : Видавничий дім "Києво-могилянська Академія", 2010. – 363 с.

2. www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=4112.

3. http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=289.

4. www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=290.

5. www.ukrstat.gov.ua.

Стаття надійшла до редакції 24.04.13

Юліане Бестерс-Дільгер, проф.
Фрайбурзький університет, Германия

Український, російський і англійський мови в сприйнятті українців: на матеріалі всеукраїнського опроса 2013 г.

В статті розглянуті результати всеукраїнського опроса в березні 2013 року, в якому брали участь 6000 респондентів. Питання стосуються а) рідного мови респондента, б) його думки про російську мову як другу державну,

в) обязанности госслужащих владеть украинским и русским языками, г) украинского, русского и английского языков как обязательных школьных предметов.

Ключевые слова: Украина, языковая ситуация, украинский язык, русский язык, английский язык, родной язык, второй государственный язык, школьные языки.

Juliane Besters-Dilger, Dr Hab., Professor
University of Freiburg, Germany

Ukrainian, Russian and English languages in the perception of Ukrainians on the basis of a Ukraine-wide survey in 2013

The contribution presents and analyzes the results of a Ukraine-wide survey carried out in March 2013 and encompassing answers of 6000 respondents. The questions concern a) the mother tongue, b) the acceptance of Russian as a second state language, c) the obligation of civil servants to master Ukrainian and Russian, and d) Ukrainian, Russian and English as compulsory school subjects.

Key words: Ukraine, language situation, mother tongue, language attitude, Ukrainian language, Russian language, English language, second state language, school language.

УДК 811.161.2 + 811.161.1]'27

Стефан Узунов, канд. філол. наук
Софійський університет Святого Климента Охридського, Болгарія

МОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ: БІЛІНГВІЗМ ЧИ ДИГЛОСІЯ?

У статті розглянуто загальні соціолінгвістичні поняття білінгвізму та диглосії, схарактеризовано мовну ситуацію в Україні. Зроблено висновок, що в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ століття мовна ситуація має ознаки диглосії, а не білінгвізму, що негативно позначається на функціонуванні української мови в українському двомовному суспільстві.

Ключові слова: мовна ситуація, мовний і культурний контакти, суржик, білінгвізм, диглосія.

На межі ХХ–ХХІ ст. мовна ситуація в багатьох державах є доволі складною. Одномовних та мононаціональних країн немає, тому мовними та етнічними проблемами переймаються майже всі держави. Особливо актуально це для України, де протягом усіх періодів існування держави створювалися умови для мовної асиміляції українців.

Для всебічного опису мовної ситуації важливо визначити мови, якими спілкуються в країні, кількість носіїв цих мов, територіальне поширення, комунікативні можливості та сфери функціонування. Зрозуміло, що обсяг нашого дослідження не дозволяє розглянути мовну ситуацію в Україні докладно, тому зупинимося на осмисленні частини елементів, що формують її. А саме розглянемо взаємодію між мовами, що функціонують в Україні, передусім взаємодію між українською та російською мовами.

Мовна ситуація є об'єктом уваги мовознавців з огляду на мовну політику, яку провадить певна країна, а отже, є й однією з основних проблем сучасної соціолінгвістики. Серед важливих праць, у яких висвітлено загальне розуміння поняття мовної ситуації, виокремлюємо монографії та статті У. Вайнрайха [Вайнрайх], Дж. Фішмана [Fishman 1967; Fishman 1980], Ю. Шевельова [Sheveliov] та інших мовознавців.

Термін мовна ситуація в американській соціолінгвістиці означає сукупність даних про кількість мов, якими користуються в конкретній країні чи конкретному географічному ареалі, про стан і характер діалектів, про кількість носіїв кожної мовної формації та вартісне орієнтування носіїв щодо функціонування формацій у різних мовних суспільствах. Між мовними формаціями конкретного мовного суспільства завжди наростає напруження, зумовлене багатьма чинниками, в основі яких – передусім різний соціальний статус носіїв. Усе це й охоплюється поняттям мовна ситуація [Виденев 2000 : 195–196].

Із середини минулого століття робляться спроби зібрати й проаналізувати дані про мовні ситуації в слов'янських народів. Не можна знівелювати факт, що саме існування таких держав, як СРСР та ЧСР зі складними мовними взаємодіями, які виникали в них, визначає посилений інтерес з боку славістів до проблем мовної ситуації. Так, ще в 60-х роках ХХ ст. чеський дослідник А. Єдлічка (1912–2000) намагався якнайповніше проаналізувати мовну ситуацію в Чехії. Інші вчені, розглядаючи мовні ситуації різних країн, здійснили класифікації мовних ситуацій та виявили їхні складові.

На думку Л. Нікольського, мовна ситуація – це сукупність підсистем конкретної мови і/або систем двох або більше мов, які обслуговують суспільство в той чи інший період його розвитку і які пов'язані функціонально. Мовна ситуація в одномовному суспільстві – це сукупність підсистем його мови (територіальні діалекти, соціальні діалекти, літературна мова, стилі). У двомовному, у випадку України, чи багатомовному суспільстві мовна ситуація визначається сукупністю систем двох або більше мов, які використовують у державі і які при цьому можуть мати різні функціональні ранги. Учений пропонує загальну типологію мовних ситуацій, що базується на двох основних положеннях: 1) функціональна навантаженість; 2) соціальний статус комунікантів. Окрім того, мовні ситуації також можуть поділятися на: 1) екзогосні (сукупність формацій з більш ніж однією мовою), саме такою є ситуація в сучасній Україні; 2) ендогосні (сукупність формацій однієї мови) [див.: Виденов 2000 : 199–203]. А відомий болгарський соціолінгвіст академік М. Віденов наголошує, що мовна ситуація не є статичним явищем, і її динаміка, як і в самих мовних формаціях, так і між ними, зумовлюється відмінностями та їхньою боротьбою за позиції в суспільстві [Виденов 2000 : 2002–203].

Додатковим фактором у мовній ситуації в Україні є так званий суржик. Він не є достатньо дослідженим явищем ані сам по собі, ані в ширшому порівняльному соціолінгвістичному контексті. Ми не змогли знайти прямі аналоги йому в закордонній соціолінгвістичній літературі; хоча про саме ненормативне мовне явище – суржик – писали відомі українські мовознавці, з-поміж яких: Л. Масенко [Масенко], О. Сербенська [Сербенська], Л. Ставицька [Ставицька], Р. Мацюк [Мацюк], О. Руда [Руда 2000; Руда 2012], В. Радчук [Радчук], Г. Кознарський [Кознарський], Т. Кузнецова [Кузнецова], В. Труб [Труб] та інші.

Базуючись на теоретичних дослідженнях з соціолінгвістики, спробуємо розгорнути ідею суржику як наслідку диглосії, а не білінгвізму між російською та українською мовами і, крім того, спробуємо довести, що сучасна мовна ситуація в Україні засвідчує диглосію між суржиком та літературною унормованою

українською мовою. Питання складне, оскільки в соціолінгвістиці немає єдиної думки щодо обсягу обох понять (білінгвізму й диглосії). Тому розглянемо найпоширеніші тлумачення цих понять і спробуємо спроектувати їх на мовну ситуацію в Україні.

Білінгвізм і білінгви (люди, які володіють двома й більше мовами) є об'єктом зацікавлення декількох наукових дисциплін – психології, лінгвістики, соціолінгвістики. У ситуації білінгвізму дві мови існують у межах одного колективу, і їх рівноправно використовують у різних комунікативних сферах залежно від соціальних потреб та інших параметрів комунікативного акту. Однак один із наслідків колоніалізму – поширення двомовності, за якої одна з мов – це мова колонізатора, що є панівною (мова адміністрації, армії та ін.). Такими мовами найчастіше виступають англійська, іспанська, російська, португальська або французька. СРСР як політична формація протягом ХХ ст. створює найсприятливіші умови для потужного мовного контакту та впливу панівної російської мови на національні мови інших народів, що входять до складу політичного союзу.

О. Швейцер розмежовує поняття білінгвізму та диглосії, подаючи такі визначення: білінгвізм – дві мови, які співіснують паралельно, а диглосія – взаємодія двох різновидів однієї мови [Швейцер : 8–22].

Ю. Дешерієв визначає білінгвізм як вільне володіння двома мовами [Дешерієв : 21–28], В. Аврорін додає, що двомовність починається тоді, коли рівень володіння другою мовою наближається до рівня володіння першою [Аврорин: 72–89].

Найпопулярнішою працею з теми взаємодії та контактів між мовами й діалектами є праця У. Вайнрайха "Мовні контакти", де практику паралельного користування мовами науковець називає двомовністю, а осіб, які її здійснюють, двомовними [Вайнрайх]. Це визначення не уточнює рівня володіння мовами. Для чіткішого уявлення У. Вайнрайх і мовознавці, що підтримують ученого, наводять різні ознаки двомовності й відповідно подають різні класифікації білінгвізму.

Одна з ознак – послідовність засвоєння мов. Йдеться про індивідів, які вивчають дві або більше мов ще з дитинства в колі

сім'ї. Залежно від послідовності засвоєння мови класифікують на першу мову, другу, третю та ін.

Друга ознака – спосіб засвоєння мови. За цією ознакою білінгвізм може бути природним (результат перебування індивіда в іншомовному середовищі, коли нова мова засвоюється через наслідування) та штучний (коли іноземна мова вивчається за допомогою підручників та навчальних посібників). До цієї категорії зараховуємо всіх, хто вивчає іноземну мову в рідному мовному середовищі, наприклад школярів, які вивчають іноземні мови в школі та ін.

Третя ознака – важливість актуальної комунікації для індивіда. Ця класифікація, запропонована В. Уайтлі, визначає необхідність та престижність мов, якими володіє й користується в повсякденному житті індивід. Тут мови поділяють на основну, або первинну, і допоміжну, або вторинну.

Четверта ознака – рівень володіння відповідними мовами. Традиційна лінгвістика розрізняє повний і частковий білінгвізм, тобто володіння двома мовами як рідними (повний білінгвізм) чи лише однією як рідною, при цьому друга мова зазнає фонетичної, граматичної та лексичної інтерференції, що є наслідком слабшого володіння (частковий білінгвізм) [Виденов 2000 : 209–211].

Залежно від способу використання мов індивідом, Р. Белл класифікує білінгвізм на змішаний і координований. За умови координованого білінгвізму дві мови існують незалежно одна від одної. На практиці це означає, що індивід володіє відповідними мовними системами на такому рівні, що мислить тією, яка супроводжує мовний акт. За умови змішаного, або субординованого, білінгвізму індивід володіє однією мовою як першою, а іншою як другою (зазвичай на нижчому рівні). Саме цей вид білінгвізму є передумовою появи інтерференції [Виденов 2005 : 23–48].

Огляд наукових праць показує, що немає й чітко визначеної думки про термін диглосія. Уперше його використав В. Марсе в 1930 році, хоча спроби дефініції цього терміна починаються зі студій Ч. Фергюсона в 1959 році. Дефініція, викладена там, звучить так: "Диглосія – це відносно стабільна мовна ситуація, за якої на додаток до первинних діалектів однієї мови, що можуть

містити одну стандартну мову чи декілька регіональних стандартів, існує ще один, відмінний від зазначеного, високо кодифікований (часто граматично складніший), обов'язковий варіант мови, широко представлений у писемній мові літератури попереднього періоду чи взятий з іншого мовного суспільства, який використовується зазвичай в офіційній сфері, а не в суспільстві для повсякденного вжитку" [див.: Виденов 2005 : 196].

В одній зі своїх праць 1967 року Дж. Фішман розвиває ідею розширеної диглосії. В основі цієї теорії закладена ідея, що форми двох генетично неспоріднених мов чи історично індивідуалізованих і віддалених мовних систем, використаних в одному суспільстві, також можна вважати феноменом диглосії, якщо між ними є різниця в аспекті престижу та влади. Учений уводять поняття висока мова й низька мова, пропонуючи чотирирангову підпорядкованість між ними: 1. Висока – це класична мова, а низька – простонародна. Дві мови генетично пов'язані. 2. Висока – це класична мова, а низька – простонародна. Дві мови генетично не пов'язані. 3. Висока мова – писемна або для офіційного стилю, а низька – простонародна. Дві мови пов'язані генетично. 4. Висока мова – писемна або для офіційного стилю, а низька – простонародна. Дві мови не пов'язані генетично [Fishman : 29–38]. Ідея диглосії у випадках використання генетично неспоріднених мов розширює поняття до такого рівня, що воно починає перетинатися з білінгвізмом. Згідно з Дж. Фішманом, основний компонент, який не допускає перетину цієї межі, – це протиставлення ознак висока – низька мова в диглосії, оскільки в білінгвізмі існує своєрідна симетрія: висока – висока або низька – низька.

Однак більшість соціолінгвістів дотримуються твердження, що ситуація стандарт – діалекти не може бути розглянута як диглосія. Вирішення цієї суперечки пропонує американський учений Х. Клосс, диференціюючи диглосію на внутрішню та зовнішню. Під терміном внутрішня диглосія вчений розуміє ситуацію, запропоновану Ч. Фергюсоном, а під терміном зовнішня – диглосію з неспорідненими мовами або з надто від-

даленими спорідненими мовами, наприклад з окремими слов'янськими мовами [Kloss : 135–145].

Щодо сутності диглосії найбільш переконливою можна вважати позицію В. Стюарта, який доводить, що вирішальне значення має опозиція офіційність – неофіційність. На його думку, існує особливий тип функціональної залежності, а саме зв'язок між двома мовними формами, які, хоч і можуть бути схожими за низкою своїх ознак у структурному аспекті, недостатньо відрізняються за іншими ознаками, щоб представляти різні системи в лінгвістичному аспекті. Одна з цих форм зазвичай є автономною, допоки інша є гетерогенною щодо першої, принаймні, на певному рівні, але дві використовуються як альтернатива одна одній, що схоже на альтернативність між офіційним і неофіційним стилем однієї мови чи діалекту [див.: Виденов 2005 : 207–217].

Двомовність як явище існує на території сучасної України. А опозиція офіційність – неофіційність відома здавна, хоча значною мірою була поширена в середньовіччі. Розширений огляд цього явища в художній літературі, публіцистиці й науці починається з XIX ст. [Радевич-Винницький : 32–36]. Це пов'язано зі створенням і утвердженням нової української літературної мови й самоусвідомленням українців як нації.

В Україні за часів існування СРСР вивчення національно-мовних взаємовідносин, і двомовності включно, відбувається в політичному контексті. Коли антиукраїнська мовна політика виявилася недостатньо ефективною та неприйнятною для українського суспільства, основним засобом вирішення мовних проблем стало використання можливостей уже поширеної в країні двомовності: з одного боку, використання етнічних мов історичного суспільства, а з другого – російської мови радянського народу.

Мовний контакт між російською та українською мовами в межах однієї країни існував уже понад три століття (1654–1990). Протягом цього часу все більше носіїв української мови переходили на російську. Особливо активним і політично цілеспрямованим цей процес стає за часів СРСР. Радянські мовознавці, ре-

алізуючи політичні замовлення та вказівки влади, розглядали взаємодію російської та національної мови (мови країни в складі СРСР) як білінгвізм, підкреслюючи рівність національних слов'янських мов з російською. Сучасні ж українські соціолінгвісти мовну ситуацію, яка склалася на той час, називають парадоксальною, оскільки за Конституцією України державною мовою повинна була бути одна – українська, проте на практиці в країні вільно функціонувало дві – російська й українська, а в деяких регіонах – лише російська [Руда 2012 : 5]. На жаль, ця ситуація залишається актуальною і в сучасній Україні.

Якщо повернемося до минулого століття, побачимо, що білінгвізм, представлений національними мовами держав, що входять до складу СРСР, і російською мовою, є неоднорідним у віковому, територіальному й соціальному аспектах. Показовим є факт серйозного розходження результатів, яких досягає однакова мовна політика в Східній і Західній Україні. Тому проблема білінгвізму в Україні була й залишається багатоаспектною. Від рівнозначного володіння українською мовою та російською (з відповідним твердженням про престиж останньої в міжнародному спілкуванні) до слабшого володіння російською мовою чи дуже слабкого володіння рідною мовою за часів УРСР. Сучасні українці також мають різний рівень володіння українською й російською мовами. Критичний стан для цього білінгвізму настає тоді, коли носії мови переходять з рідної мови (національна мова відповідного етносу) на цільову мову (в аналізованому випадку російську).

Національно-російський білінгвізм є характерною особливістю для комунікації й мовної поведінки громадян Царської Росії, а найбільше громадян СРСР. У цьому соціальному середовищі білінгвізм сприймається як перевага, а володіння двома мовами підвищує статус особистості, оскільки індивід зі знанням російської знаходить шлях і до сфер професійної діяльності, які недоступні для людей, що не володіють цією панівною мовою. Безперечним є факт, що в Царській Росії, як і в СРСР, російська мова увійшла в контакт з іншими національними мовами, які об'єднані за схемою високий – низький. Хоча такий стан фу-

нкціонування мов у державі, згідно з розглянутими соціолінгвістичними дослідженнями, визначений як білінгвізм, схилиємося до думки Г. Різова й вважаємо його швидше диглосією, а не білінгвізмом [Різов]. У Білорусії описаний контакт мов породжує так звану трасянку, а в Україні – суржик, який поступово виходить з однієї мови, переходить в іншу й починає функціонувати самостійно як один вид – квазімова.

Володіння літературними нормами російської та української мов – це безперечно білінгвізм, але українська й російська не були рівними на території Української РСР, так само, як не були рівними російська та білоруська мови в Білоруській РСР. Російська була мовою державної влади, армії, культурних закладів, художньої та наукової літератури і всього, що стосувалося "еліти" та високого стилю життя. Витіснення української та інших слов'янських мов з цих сфер обмежило їхні можливості й уповільнило їхній розвиток в історичному аспекті.

Отже, володіння літературними нормами російської та української мов – це білінгвізм, але суржик як явище – плід нерівності мов під час мовного контакту.

У працях відомих соціолінгвістів описано різні типи мовних взаємодій та результати таких взаємодій. Одні вчені досліджують контакти, які створюють креольські мови. Такі явища настільки поширені, що в лінгвістиці навіть виник термін креолізація. Інші вчені досліджують піджини. Що ж до української мовної ситуації, то вона надто відрізняється від широко досліджених мовних явищ і має свою специфіку.

Якщо спробуємо порівняти мовну ситуацію ХХ ст. в Україні з мовною ситуацією цього періоду в Болгарії, знайдемо низку істотних відмінностей щодо статусу мов, поширених в обох країнах. Якщо в Болгарії болгарська мова сприймається як нормальний код, яким можна спілкуватися в науковій, політичній, державній, правовій, релігійній, навчальній сферах і не провокувати реакції суспільства, то в Україні в цих високих сферах упродовж майже всього ХХ ст. українська мова була периферійною. Вона розглядалася як така, що неспроможна задовольнити потреби високої культури, щоб виконувати роль мови для створення на-

укових праць, університетських лекцій тощо. У цій функції використовувалась російська мова як основний засіб вираження наукової думки, особливо у сфері природничих, математичних та інженерних наук. Лише після 1991 р. в Україні українська мова посіла місце єдиної офіційної державної мови й почала функціонувати більш широко, однак не в усіх регіонах України і не в усіх сферах. Саме тому на сьогодні російськомовність ще не подолана.

З огляду на історичну й культурну ситуації, у якій розвивалася й подекуди розвивається й зараз українська мова, стає зрозуміло, що її стан супроти російської мови був нерівний з перших десятиліть співіснування двох мов в одній державі. Переслідування, заборони, обмеження, під які підпадала українська мова в книговидавничій справі і в XIX ст., і в XX ст., надто звужували можливості її функціональної й стилістичної диференціації та збагачення. А для українців, які тоді жили в інших країнах, українська мова не була державною мовою, вона не вживалася у сферах державного діловодства, військах та релігійній сфері. Це звичайно призводило до запізнілої кодифікації й відставання в розвитку української мови порівняно з російською. До того ж систематичне послаблення авторитету української мови офіційною владою в незалежній Україні призводить до відчуження від української мови та культури значної частини населення в державі, до небажання розмовляти українською, розвивати українську та україномовну культуру.

У радянський час офіційна державна політика та ідеологія лише на словах створювала рівність мов у СРСР, а насправді російська мова домінувала в усіх сферах державного та суспільного життя. Щодо української велася цілеспрямована політика знищення й втручання в кодифікацію мови з метою максимально наблизити до російської та знищити її самобутність. У поєднанні з масовим терором та репресіями проти української інтелігенції – носія та представника української національної самосвідомості, а також проти українського села – основної україномовної спільноти, вороже й неоднозначне ставлення радянської влади до української мови відкидало більшість українців від рідної мови, насаджувало жах через її вживання й бажан-

ня мімікрізуватися, уживаючи російську мову. Більшість документів і фактів, пов'язаних з офіційною політикою СРСР супроти української мови, стають загальним надбанням аж наприкінці ХХ ст. та на початку ХХІ ст. й дають підстави українським ученим називати ці дії лінгвоцидом [Лизанчук : 3–12].

Такими є основні причини та чинники, що зумовлюють українсько-російську диглосію, наслідки якої спостерігаємо в сучасній Україні. Диглосне співвідношення двох мов є не лише в сенсі висока – низька, а, як бачимо, в ідеологічному контексті соціалістичного суспільства в сенсі престижна – непрестижна, прогресивна – застаріла, своя – чужа, ідеологічно правильна – ворожа, благонадійна – підозріла, інтернаціональна – національна, а в кінцевому результаті, як виявилось для більшості українців, безпечна – небезпечна для життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Аврорин В. А.* Двухязычие и школа / В. А. Аврорин // Проблемы двуязычия и многоязычия. – М., 1972. – С. 49–62.
2. *Вайнрайх У.* Языковые контакты / У. Вайнрайх. – К.: Вища школа, 1979. – 264 с.
3. *Виденов М.* Диглосията (с оглед на българската езикова ситуация) / М. Виденов. – София: Акад. изд. "Проф. Марин Дринов", 2005. – 249 с.
4. *Виденов М.* Увод в социолінгвистиката / М. Виденов. – София: Делфи, 2000. – 318 с.
5. *Радевич-Винницький Я.* Двомовність в Україні: теорія, історія, мововживання: Монографія / Я. Радевич-Винницький. – Київ–Дрогобич: Посвіт, 2011. – 592 с.
6. *Дешериев Ю. Д.* Проблема создания системы билингвистических понятий и вопросы методики ее применения в исследовании / Ю. Д. Дешериев // Методы билингвистических исследований. – Москва, 1976. – С. 20–33.
7. *Кознарський Г.* Нотатки на берегах макабресок // Критика. – 1998. – Ч. 5 (7). – С. 24–29.
8. *Кузнецова Т.* Суржик і мовлення // Урок української. – 2001. – № 6 (28). – С. 22–25.
9. *Лизанчук В.* Геноцид. Етноцид. Лінгвоцид української нації / В. Лизанчук. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 256 с.
10. *Масенко Л.* Суржик як соціолінгвістичний феномен // Дивослово. – 2002. – № 3. – С. 11–13.

11. *Мацюк Р.* Суржик для інтелігенції: довідник з історії найновішого посту-пу 1998–2004 / Р. Мацюк. – Львів: Сполом, 2004. – 290 с.
12. *Радчук В.* Суржик як недопереклад // Українська мова і література. – 2000. – № 11 (171). – С. 11–12.
13. *Ризов Г.* Проблеми на макросоціолінгвистиката / Г. Ризов. – София: Вид. Георги Победоносец, 1992. – 135 с.
14. *Руда О.* Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі / О. Руда. – Київ: Інститут української мови НАН України, 2012. – 231 с.
15. *Руда О. Г.* Суржик, або напівмовність // Українська мова та література. – 2000. – № 41(201). – С. 8–10.
16. *Сербенська О.* Антисуржик / О. Сербенська. – Львів: Світ, 1994. – 152 с.
17. *Ставицька Л.* Кровозмісне дитя двомовності // Критика. – 2001. – № 10. – С. 20–24.
18. *Труб В. М.* Явище суржику як форма просторіччя в ситуації двомовності // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 46–58.
19. *Швейцер А. Д.* Соціолінгвістика / А. Д. Швейцер // Лингвистический энциклопедический словарь / ред. В. Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 481–482.
20. *Fishman J. A.* Bilingualism with and without diglossia; diglossia with and without bilingualism // Journal of Social Issues. – 1967. – Issue 2. – P. 29–38.
21. *Fishman J. A.* Prefatory notes / J. A. Fishman // Nlde H. Languages in Contact and in Conflict. – Wiesbaden. Steiner, 1980. – P. 364–390.
22. *Kloss H.* Types of Multilingual Communities: A Discussion of Ten Variables / H. Kloss // Sociological Inquiry 36 (2). – 1966. – P. 135–145.
23. *Sheveliov G. Y.* Zum Problem des ukrainischen Anteils an der Bildung der russischen Schriftsprache Ende des 18 Jauhrhunderts // Wiener slavistisches Jahrbuch 16. – 1970. – P. 5–34.

Стаття надійшла до редакції 6.03.13

Стефан Узунов, канд. філол. наук
Софійський університет Святого Климента Охридського, Болгарія

Языковая ситуация в Украине: билингвизм или диглоссия?

В статье рассмотрены общие социолингвистические понятия билингвизма и диглосии, охарактеризована языковая ситуация в Украине. Сделан вывод, что в Украине в конце XX – в начале XXI века языковая ситуация имеет признаки диглосии, а не билингвизма, что негативно сказывается на функционировании украинского языка в украинской двуязычном обществе.

Ключевые слова: *языковая ситуация, языковой и культурный контакты, суржик, билингвизм, диглоссия.*

Stefan Uzunov, Ph D
Sofia University "St. Kliment Ohridski"

Language Situation in Ukraine: Bilingualism or Diglossia?

The article deals with the general notion of sociolinguistic bilingualism and diglossia. The language situation in Ukraine has been characterized. It is concluded that by the close of the XX century and in the early XXI century the language situation in Ukraine has assumed the characteristic features of diglossia, but not bilingualism. This fact adversely affects the functioning of the Ukrainian language in bilingual Ukrainian society.

Key words: *language situation, interlingual and cross-cultural communication, Surzhik, bilingualism, diglossia.*

ЛЕКСИКОГРАФІЯ

УДК 81'374.8-022.218:82-84 Т. Шевченко

Лідія Гнатюк, д-р філол. наук, проф.,
Людмила Дядечко, д-р філол. наук, проф.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

БАГАТОМОВНИЙ ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК КРИЛАТИХ ВИСЛОВІВ ШЕВЧЕНКА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ І СТРУКТУРА

У статті окреслено концептуальні засади створення словника крилатих висловів Шевченка в українській, російській та білоруській мовах; розглянуто мікро- і макроструктуру підготовленого видання – першого у світовій лексикографічній практиці багатомовного словника крилатих висловів письменника.

Ключові слова: крилаті вислови, тлумачний словник, багатомовний словник, фразеологія Шевченка.

Кожне покоління лінгвістів шукає власних відповідей на питання про те, чому саме мова Тараса Шевченка стала для українців зразком і нормою, відігравши визначальну роль в утвердженні національної свідомості та нової української літературної мови.

Серед джерел Шевченкової мовотворчості дослідники традиційно виокремлюють народні та книжні. Майбутній геній виростав у світі народної мови, народної пісні, тому в основі його концептуальної і відповідно – мовної картини світу лежать народнопісенні символи, і саме поєднання фольклорної та авторської поетичної символіки творить той неповторний мовний світ Шевченка, який близький кожному українцеві. "Чистота", літературність мови поета зумовлена тим, що він свідомо уникав "дрібноговіркових місцевих виразів" і розмовного "селянського жаргону" [Огієнко 1961 : 18, 20]. Частина авторських новотворів сприймається нами як органічний складник української мови: лани широкополі, широколисті тополі, Дніпро крутоберегий

[Огієнко 1961 : 28]. З іншого боку, великий вплив на мовну свідомість Шевченка мали книжні, зокрема церковнослов'янські, джерела, адже він глибоко знав Біблію, особливо Псалтир, і це спричинило широке використання ним архаїзмів.

"Секрет" Кобзарєвого володіння словом Ю. Шевельов (Шерех) пояснив так: "Розкриття прихованих семантичних нюансів слова через антитезу, через розгортання градацій символічних образів та використання оксиморонів стає основною технікою в поезії Т. Шевченка. Кожен вірш є мовби дослідницьким екскурсом у глибини словозначень, розробкою багатих семантичних покладів мови" [Шерех 1998 : 60]. Саме через це начебто прості за формою Шевченкові вислови є безкінечно місткими за значенням. З плином часу вони не втратили своєї актуальності, багато з них зажили вже власним життям, тобто стали крилатими.

Узагалі спектр одиниць, які в літературі зараховують до крилатих, надзвичайно широкий. Так називають і оформлені як пряма мова цитати, що більш-менш відриваються від тексту і не виступають об'єктом безпосереднього наукового аналізу твору письменника, і поодинокі ремінісценції без зазначення автора, наведені принагідно, і алюзії, коли зв'язок із першоджерелом лише вгадується, і, нарешті, вислови, які справді стали загальнонародним надбанням, увійшли до лексико-фразеологічного складу національної мови. У вузьколінгвістичному розумінні лише ці останні одиниці розглядаються як крилаті, або – в іншій термінології – епоніми [докладніше див. Дядечко 2007 : 38–90].

Набуття фрагментами з текстів Шевченка нового – епонімічного – статусу підтверджується тим, що вони, відриваючись від первинного контексту, розвивають власне, закріплене за певною ситуацією, фактом дійсності значення, іноді навіть протилежне тому, яке засвідчене в поета. Показовим у цьому плані є знайомий кожному зворот *пом'янути / згадати незлим тихим словом*. Зберігаючи значення, співвіднесене з тим, яке властиве йому в "Заповіті", тільки зазвичай більш абстраговане (оскільки цей зворот у мові наших сучасників спрямований не лише на самого поета, а й на клас людей у цілому), він може стосуватися також і подій, явищ тощо: 'берегти світлу пам'ять' не тільки про когось, але й про щось; 'згадувати по-доброму, з вдячністю, повагою'

і когось, і щось. Пор. приклади, у яких ідеться про Шевченка: *...пом'янімо його в своїм серці, як він сам сього бажав, "незлим тихим словом"!* (Панас Мирний, 1914 р.); про іншого творця: *На вечорі також "незлим тихим словом" вшанували поета Василя Симоненка* (сайт Львів. нац. ун-ту, 2010 р.); про вчинки: *Треба вшанувати, згадати незлим, тихим словом подвиг тих, хто виборював незалежність України* (з розмови, Київ, 2012 р.).

У мовленні натрапляємо й на використання словосполучення в іншому – іронічному – значенні: 'згадувати несхвально когось або щось'; 'ляяти когось або щось': *Прихід зими рівняни зустріли майже традиційно. <...> пішоходи та водії не забувають згадати "незлим, тихим словом" комунальників. Мовляв, як завжди проспали зиму ("Рівне вечірне", 02.12.2010); Як часто проклинають наші київські дороги, не забуваючи при цьому "незлим" словом згадати автодорожні відомства ("Вечірній Київ", 31.10.1990).*

Поряд із формуванням власної семантики обов'язковим для крилатих висловів є стабілізація їхнього компонентного складу, закріплення меж варіювання. Тут також наявні значні розходження з первинною будовою звороту, причому частіше, ніж це можна було очікувати, зважаючи на те, що абсолютна більшість крилатих висловів Шевченка – уривки з поетичних текстів. Так, у відомих рядках із поезії "Доля" (1858 р.) відразу два компоненти мають по три варіанти *Ми просто [прямо / чесно] йшли; у нас нема [немає / не було] зерна неправди за собою.*

Деякі архаїчні за формою складники крилатих висловів Шевченка зазнають заміни відповідними елементами сучасної української літературної мови. Наприклад, останній компонент широко вживаного *І мертвим, і живим, і ненародженим*, наголошуваний поетом відповідно до староукраїнської книжної традиції, якій було властиве акцентування суфіксів *-енн*, *-анн* у прикметниках та дієприкметниках, часто замінюють на дієприкметник *ненароджений*: *І мертвим, і живим, і ненародженим...* (назва альбому гурту "Сокира Перуна", присвяченого пам'яті Головнокомандувача УПА Р. Шухевича); *Поставили АЕС в верхів'ях трьох річок. / То хто ж ви є, злочинці, канібали?! / Уварив чорний дзвін. І досить балачок. / В яких лісах іще ви забарложені? / Що яничари ще занাপастять? І мертві, і живі, і ненаро-*

джені / Нікого з вас довіку не простять! (Ліна Костенко. Інкрустації – "Українська газета", 02.03.1995).

Надзвичайна семантична місткість, влучність і "позачасовість" Шевченкових висловів зумовили широке використання їх (іноді з незначними змінами) в заголовках газетних і часописних текстів, присвячених актуальним питанням нашої (а часом і світової) історії та сьогодення: *Апостол правди і науки* (стаття про Івана Пулюя – "Металознавство та обробка металів", 1995, № 2); *Апостоли правди та науки* (стаття про викладачів Житомирського державного університету імені Івана Франка – "Універсум", 2007, № 50); *А своїй дастьбі...* (стаття про мовні проблеми – "Сучасність", 1993, № 7); *А у селах у веселих і люди веселі...* ("Зеркало недели. Україна", № 9, 07.03.2007; "Газета для вас", 2010, № 5; "Україна молода", 22.11.2013); *Бодай те лихо не верталось* (стаття про голодомор в Україні 1932–1933 – "Сучасність", 1993, № 2); *Борітеся – поборете!* (стаття про необхідність відстоювання своїх прав незаконно звільненими з роботи – "Нова Січ", 21.04.2012); *Банки-2012: "борітеся – поборете"?* ("Zn.ua", 02.03.2012); *Брешиш, людоморе!* (роздуми з приводу Законопроекту про мови – "Галичина", 26.06.2012, № 92); *"Возвеличу малих отих рабів німих!"* (До сторічного ювілею Хосе Марії Аргедаса) (стаття про перуанського письменника Хосе Марію Аргедаса, який писав про індіанців, нащадків цивілізації інків. – "Всесвіт", 2011, № 11–12); *В своїй хаті своя правда, і сила, і воля* (стаття про об'єднання УНР і ЗУНР – "Запорізька правда", 22.01.2011); *Лех Качинський: в своїй хаті своя правда, і сила, і воля!: пам'яті видатного польського Президента* ("Всесвіт", 2010, № 5–6); *Гомоніла Україна...* (стаття про відзначення 22-ї річниці незалежності України – "Сільські вісті", 29.08.2013); *"Діла добрих оновляться, діла злих загинуть"* (стаття про напад охоронців одного з торгових центрів у Донецьку на спеціальних кореспондентів "Українського тижня" – "NGO Donetsk.ua", 23.01.2012); *Злочинаюущих спини!:* *Вибори сумського мера як прообраз цинізму політичної "реформи" за Кучмою* ("Сільські вісті", 20.05.2003) та багато ін.

Окремі крилаті вислови Шевченка зазнають у мові мас-медіа переосмислення шляхом поширення їх іншими елементами: *Гомоніла Україна... Якою мовою?* (стаття про мовну ситуацію в Україні – "Високий замок", 02.10.2003); *Гомоніла Україна, але не*

повстала (стаття про акцію "Повстань, Україно" – "Україна-Центр", 20.09.2002) тощо.

Варіювання і трансформація у створеному словнику розрізняються як узуальне та okazіональне явища. Варіанти, що виникають унаслідок зазначених причин, функціонують поряд із дослівно відтвореною цитатою з твору Шевченка. Самі мовці не відчують відступу від оригіналу, оскільки й інші носії мови використовують зворот у такій самій формі. Трансформи ж виникають унаслідок свідомої мовотворчої діяльності людини, вони пристосовуються до конкретного контексту, обумовлені ним, пор. варіант Шевченкового звороту *апостол правди та науки* (при збереженні у мовленні також і вихідного звороту *апостол правди і науки*) і трансформ *апостоли "добра, і правди, і науки"*.

Виявити корпус Шевченкових крилатих висловів як органічних складників сучасної української літературної мови, що мають свою форму із закріпленим за нею значенням, а також здійснити їх різноаспектний словниковий опис, показати їхнє функціонування в живому мовленні – головна мета пропонованого видання.

Така мета реалізується в лексикографії вперше, хоча саму ідею в більш широкому контексті висловив ще півстоліття тому І. Білодід: "Наша філологічна наука ще мало висвітлила цю сторону словесно-художньої творчості письменників <...>, а саме: створені ними крилаті вислови, їх характер і діапазон, їх життя в мовній практиці". У словниках крилатих слів, які існували в той час, був зафіксований лише один вислів Кобзаря, хоча й двічі – в українському та російському варіантах: *Мовчать, бо благоденствують* та *Молчала, ибо благоденствовала* [Займовский 1930 : 214, 215]. На думку академіка, після створення фундаментальної праці "Словник мови Шевченка" необхідно було б укласти словник фразеології, крилатих висловів поета та інших видатних майстрів слова, "чия словесно-художня творчість збагатила скарбницю національної літературної мови і засоби усно-розмовного, народного виразу" [Білодід 1964 : 5].

Ніби у відповідь на наведене вище міркування тоді ж, у 1964 році, вийшов перший загальний словник крилатих висловів української літературної мови, з яких 82 належать Шевченкові [Коваль, Коптілов 1964]. У наступних двох перевиданнях словника

А. Коваль та В. Коптілова кількість висловів Кобзаря було дещо зменшено (при незначному варіюванні їх складу). Зрозуміло, що завдання загальнономовного словника і словника мови письменника відрізняються і що тільки внаслідок цілеспрямованої праці можна з'ясувати реальну кількість крилатих висловів Шевченка, які стали надбанням фразеологічного фонду сучасної української мови.

У спеціальному дослідженні з програмним заголовком "Словник крилатих виразів Шевченка" Л. Добржанська та О. Мельниченко стверджували, що таких одиниць 250 [Добржанська, Мельниченко 1971]. Як свідчать наведені в публікації приклади словникових статей, автори дотримувалися вузького розуміння крилатих висловів і розробляли саме тлумачний словник, але, на жаль, дотепер доля нібито підготовленого видання невідома, мабуть, воно так і залишилося проектом.

У довіднику М. Каляки зареєстровано 280 висловів Шевченка [Каляка 1999], проте крилатість багатьох із них сумнівна. Сам автор книги в передмові визнав суб'єктивний характер добору залучених до словника одиниць, зауваживши, що частину крилатих слів він наводить без інформації, якщо вважає, що "вони обов'язково десь вжиті" [Каляка 1999 : 6]. Не відповідають жанру словників крилатих слів і наведені М. Калякою приклади використання зворотів у тлумачних словниках, словниках антонімів тощо, де уривки текстів Шевченка ілюструють значення окремого слова, а не всього звороту, що набув рис усталеності в живому мовленні.

Нарешті, у виданій у 2001 році книзі В. Щербини налічується вже 470 висловів Кобзаря [Щербина 2001], але й у ній поняття крилатості трактується дуже широко: використання більше половини зворотів укладачем підтверджується лише одним-двома контекстами, що недостатньо для кваліфікації одиниці як крилатої у прийнятому вузьколінгвістичному тлумаченні. До того ж нерідко розглядані звороти у прикладах оформлені як звичайні цитати, а обраний В. Щербиною принцип наведення ілюстрацій має текстоцентричний характер. Іноді здається, що авторові важливіший зміст публікації з висловом поета, ніж сам вислів, оскільки вона наводиться повністю, а її обсяг може сягати 2–3 сторінок, тоді як у лексикографічній практиці при поясненні особливостей семантики та функціонування одиниці, що опису-

ється, застосовується лінгвоцентричний принцип, тобто принцип достатності контексту. Аналіз засвідчив, що в усіх випадках для тлумачення реєстрового крилатого вислову пояснювальний контекст мав складатися з одного речення, однієї надфразової єдності чи одного абзацу.

Отже, і довідник М. Каляки, і видання В. Щербини за складом словника та засадами опису належать до словників цитат.

Пропонований нами словник виконано в жанрі тлумачних словників крилатих висловів. Він містить понад 300 крилатих зворотів Шевченка, які проходили жорстку перевірку за ознакою сформованості власної семантики та будови. Загальномовний статус реєстрових одиниць визнавався, якщо було виявлено не менше 5 (для багатозначних – 10) прикладів використання⁸. (Не всі вони ввійшли до словникової статті, але обов'язково наведено першу фіксацію звороту, навіть якщо вона наявна в інших довідниках і має характер цитати – у такому разі приклад супроводжується позначкою "як цитата", з метою виявити, хоча б приблизно, час входження Шевченкового вислову в мову.)

Не витримали такої перевірки навіть ті вислови Кобзаря, які були зареєстровані у словнику А. Коваль та В. Коптілова, зокрема: *Орися ж ти, моя ниво, долом та горою!; Не втечете і не сховається! Всюди вас найде правда-мста; Нащо мені чорні брови* [Коваль, Коптілов 1975 : 205, 185, 183]. Ще більш показовим щодо розбіжностей у трактуванні категорії крилатих висловів є такий факт: у згаданій статті І. Білодіда названо 35 зворотів, поширених у російській мові, але тільки 2 з них (*душа с прекрасным назначеньем та неудобозабываемый Тормоз*) виявилися крилатими у вузькому розумінні лінгвістичного терміна,

⁸ Приклади, наведені у словникових статтях, не відображають політичних, естетичних та ін. уподобань укладачів. Вони добиралися з метою демонстрації типовості ситуацій використання, підкреслення закріплення розгляданих одиниць у мовленні не тільки майстрів слова, але й пересічних носіїв мови, тому читач знайде фрагменти як з української класики, так і з блогів, форумів і под. (приклади з останніх відредаговано, зокрема вилучено нецензурні слова, виправлено орфографічні помилки тощо).

а в процесі створення обговорюваного словника до них було додано понад 20 нових одиниць.

Унікальність Шевченка-письменника, який творив двома мовами, визнання його поетичного генія російською та білоруською спільнотами, тісний історико-культурний зв'язок між трьома східнослов'янськими народами підказали й інше завдання словника – віднайти й описати крилаті вислови Кобзаря, які функціонують у російській та білоруській мовах.

Це забезпечило оригінальну будову та новаторський характер підготовленого видання. Його макроструктура складається з трьох частин: української, російської, білоруської.

Кількість витлумачених у словнику крилатих висловів Шевченка, що активно функціонують у сучасній українській мові, зросла майже в 4 рази, у російській – у 12. Дотепер у російській лексикографії було зафіксовано лише два звороти: уже зазначена фраза *Молчала, або благоденствовала* з поеми "Кавказ" та словосполучення *помянуть незлым, тихим словом* із "Заповіту", який не одне десятиліття входить до програми з літератури в школах Росії. У білорусистиці, де взагалі досі не було зареєстровано жодної крилатої одиниці українських авторів, крилаті вислови Шевченка, отже, фіксуються вперше.

Намагання дати всебічну інформацію про кожний крилатий вислів Кобзаря в українській та інших східнослов'янських мовах зумовило мікроструктуру словника. Словникова стаття включає декілька обов'язкових і факультативних зон, де враховано всі наявні у практиці створення словників крилатих висловів параметри опису реєстрових одиниць. До обов'язкових належать: заголовок статті (найбільш поширений у мовленні структурний варіант вислову, що може відрізнитися від вихідного), зона джерела, зона тлумачення (з фонетико-граматичною і стилістико-функціональною характеристиками) та ілюстративна зона (з більш-менш детальною паспортизацією та характеристикою прикладів). У російській і білоруській частинах обов'язковою також є зона перекладів, зроблених видатними майстрами слова. Поетичні еквіваленти наводяться здебільшого для порівняння, оскільки Шевченкові вислови зазвичай перекладаються носіями обох мов самостійно, без допомоги професіоналів, і саме ці, як

правило, послівні, часто з порушенням ритму переклади закріплюються в мові росіян і білорусів.

До факультативних зон словникової статті належать зона окаяноальної й узуальної похідності та зона історико-культурних коментарів. Завершує статтю зона фіксації одиниці, яка описується, в інших довідникових виданнях (з уточненням форми звороту, якщо вона не збігається з назвою статті в цих довідниках).

Наприклад:

**...ЩОБ ЛАНИ ШИРОКОПОЛІ, І ДНІПРО, І КРУЧІ
БУЛО ВИДНО, БУЛО ЧУТИ, ЯК РЕВЕ РЕВУЧИЙ**

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Україні милій,
**Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.**

"Заповіт" ("Як умру, то поховайте..."; 1845)

В автографі Т. Шевченка заголовка немає.

Існує понад 60 музичних інтерпретацій вірша, серед них – кантата "Заповіт" С. Людкевича.

*Щоб лані широкополі, і Дніпро́, і кручі́ було відно, було чу́ти,
як реве́ ревучий.*

1. Про сповнений величі й краси краєвид берегів Дніпра.

Для мене Україна починається з Шевченка. Щоб поклонитися Тарасу Григоровичу, потрібно пройти пішою дорогою, "щоб лани широкополі, і Дніпро, і кручі було видно, було чути, як реве ревучий". Коментар від 09.03.2011 до ст.: ""Реве та стогне" вертолёт над Пекарями" (Провінція, 03.03.2011).

"...Щоб лани широкополі / І Дніпро, і кручі / Було видно, було чути, / Як реве Ревучий..." // Недаром назвали потік той ревучим, – / Зупинки йому, ні затишшя нема. / Але ж він ревучий, чи може співучий? – / Ні світло не скаже того, ні пільма. // Без віддиху-впину завжди дні і ночі / Несеться поспішно, біжить до Дніпра. С. Пихалов. Ревучий [згідно з приміткою ав-

тора, Ревучий – струмок поблизу міста Переяслав-Хмельницького, шум якого чути далеко].

Скорочено. Іронічно. *Канівчани своє місто люблять і пишуться ним. Справді, є особливий дух у краєвидах, якими природа нагородила це місце. І ось тут логіка тих, хто хотів би "заморозити" сучасний вид Канева, уривається. Адже нинішні пейзажі – "і Дніпро, і кручі" – продукт не стільки останнього льодовикового періоду, скільки людських рук. Канівське водосховище суттєво змінило русло Дніпра і вид з Чернечої гори.* В. Лавровиц. Вирок "НІБУЛОНу" чи собі? (Прочерк, 01.10.2010).

Як цитата. *"Молодий, 29-річний Тарас Шевченко, мандруючи Катеринославщиною, стояв над найвизначнішим, найбільшим порогом, милувався ним і потім у своєму "Заповіті" написав про нього. "Було видно, було чути, як реве ревучий"... Це про наш поріг Ненаситець. Пороги ми повинні сприймати не тільки як історичне, але й як естетичне явище", – сказала Леся Степовичка.* Ю. Рацибарська. Дніпрові пороги: унікальне втрачене явище природи? (Радіо Свобода, 05.08.2013).

2. Про місце поховання Т. Шевченка як здійснення заповіту поета (високе).

"Щоб лани широкополі, і Дніпро, і кручі було видно, було чути, як реве ревучий" • 22 травня – важлива дата для кожного українця. У цей день прах Тараса Григоровича Шевченка, згідно з його заповітом, було перепоховано в Україні. Про Головне, 22.05.2013.

Трансформ. *Гей, Кобзарє, чи ти чуєш / Дніпра шумовиння! То кипуча наша доля, / То мужність, то вміння. / Встань, Кобзарє, подивися / На рідну Вкраїну, / Чи впізнаєш ти кохану / Свою Батьківщину, / Ні, ніколи не впізнаєш / Дніпровській кручі. / **Всюди видно, всюди чути, / Як реве ревучий.*** Л. Бундименко. На землі Тарасовій (2010-ті рр.).

*Вона [Україна] – сини Залізняка, / Що не прокинулись від сну це! / Вона – це серце невмируще, / Хоч навіть в кістях хижака! / Хто вирве те, що гріє груди? / Хто закує людські вуста? / Поснуть віки... А пісня та / Живе і вічно жити буде! / ...О, хоч би вмерти над Дніпром, / **Щоб було видно, було чути, / Як Залізник здригне розкутий – / Прийде із Правдою й Добром!*** О. Богачук. Думи в казематі (зі збірки "А час не жде", 2003 р.).

Як алюзія. *Учитель каже: – Скільки того лиха / Лягло у землю чорними костями, / Рече Дніпро, й лани широкополі / Медами пахнуть, колосом шумлять.* А. Малишко. Гості (з кн. "Народження синів", 1939).

Усе отак, як він хотів: / лани, Дніпро, і гори-кручі, / і люди вільні і могуті / розбили пута. Кров катів / знесло у море. І навіки / засяла праведна зоря, / і спомина сім'я велика / свого поета-кобзаря. І. Гончаренко. На горі Чернечій (1939).

Як цитата. *У першому столітті нашої ери апостол Андрій, як сказано в "Повісті минулих років", прибув до гирла Дніпра і звідти рушив угору. Батько-Дніпро, Великий Луг оберігали козацьку вольницю... Шевченкове заповітне: "Щоб лани широкополі, / І Дніпро, і кручі / Було видно, було чути, / Як реве ревучий".* Українська газета Плюс, 18–31.12.2008.

Різними мовами. *Не Дніпра рокочуть хвилі – / сплески океанові: / то співають на могилі / "Заповіт" у Каневі. / То не грім хмарину вразив / зблисками грозовими – / "Заповіт" гримить Тарасів / всього світу мовами. / Росіянин: как бушует / старый Днепр под кручей... / білорус: каб было чутна / як грывіць грывучы... / А високий італієць / тягне басовито: / *che si oda il muggito / del fiume stizzito.* / А болгарин з чистим серцем / слов'янина-брата: / *да се виждат, да се чува, / как реве река-та...* Д. Білоус. На горі Тарасовій.*

Отже, створений за принципами максимальної повноти та докладності лексикографічного опрацювання описуваних одиниць словник крилатих висловів Шевченка може бути охарактеризований як ептонімічний, тлумачний, багатоаспектний та багатомовний.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білодід І. К. Крилате слово Шевченка / І. К. Білодід // Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка: зб. статей. – К. : АН УРСР, 1964. – С. 3–20.
2. Добржанська Л. Словник крилатих виразів Шевченка / Л. Добржанська, О. Мельниченко // Збірник праць Вісімнадцятої наукової Шевченківської конференції / Відп. ред. Є. П. Кирилюк. – К. : Наукова думка, 1971. – С. 227–234.
3. Дядечко Л. П. "Крылатый слова звук", или Русская эптология: Учебное пособие / Л. П. Дядечко. – 2-е изд. – Киев : Изд. дом "Аванпост-прим", 2007. – 336 с.
4. Займовский С. Г. Крылатые слова: Справочник цитаты и афоризма / С. Г. Займовский. – М.; Л. : Госиздат, 1930. – 493 с.

5. *Каляка М. М.* Великі слова – велика сила : Довідник / Микола Каляка. – Херсон: Айлант, 1999. – 138 с.
6. *Коваль А. П.* 1000 крилатих виразів української літературної мови / А. П. Коваль, В. В. Коптілов. К. : Наукова думка, 1964. – 671 с.
7. *Коваль А. П.* Крилаті вислови в українській літературній мові / А. П. Коваль, В. В. Коптілов. – 2-е вид., перер. і доп. – К. : Вища школа, 1975. – 335 с.
8. *Огієнко І.* Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови / І. Огієнко. – Вінніпег : накладом т-ва "Волинь", 1961. – 256 с.
9. *Шевельов Ю.* 1860 рік у творчості Тараса Шевченка / Юрій Шерех. Поза книжками і з книжок [упоряд., авт. вступ. ст. та прим. Р. Корогодський]. – К. : Час, 1998. – С. 54–76.
10. *Щербина В.* Євангеліє українців, або Крилаті вислови "Кобзаря" / Віктор Щербина. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 494 с.

Стаття надійшла до редакції 12.04.13

Лидія Гнатюк, д-р філол. наук, проф.,
Людмила Дядечко, д-р філол. наук, проф.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

**Многоязычный толковый словарь крылатых выражений Шевченко:
концептуальные принципы создания и структура**

В статье раскрываются концептуальные принципы создания словаря шевченковских крылатых выражений в украинском, русском и белорусском языках; рассматривается микро- и макроструктура подготовленного издания – первого в мировой лексикографической практике многоязычного писательского словаря крылатых слов и выражений.

Ключевые слова: крылатые выражения, толковый словарь, многоязычный словарь, фразеология Шевченко.

Hnatiuk Lidiia, Dr Hab., Professor,
Diadechko Liudmyla, Dr Hab., Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

**Multilingual dictionary of Taras Shevchenko's winged words:
the conceptual framework and structure**

The article highlights the conceptual framework of compiling a multilingual dictionary of winged words, belonging to Taras Shevchenko, one of the most influential figures in the process of shaping a Ukrainian national self-identity, and focuses on microstructure of this dictionary and macrostructure that consists of Ukrainian, Russian and Belarusian parts.

Key words: winged words, multilingual dictionary, Taras Shevchenko's phraseology.

УДК 811.161.2'367.4:004

Наталія Дарчук, канд. філол. наук, доц.,
Маргарита Лангенбах, канд. філол. наук, асист.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ЕЛЕКТРОННИЙ СЛОВНИК МОВИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: МЕТОДИКА І ТЕХНОЛОГІЇ УКЛАДАННЯ

Стаття присвячена теоретико-методичним аспектам Електронного словника мови Тараса Шевченка. Розглядається внутрішня структура та інтерфейс словника, лінгвістична параметризація текстового матеріалу. Оцінюються переваги електронних словників у цілому та даного проекту зокрема, перспективи його використання у лінгвістичних дослідженнях.

Ключові слова: електронний словник, Тарас Шевченко, комп'ютерна лексикографія, лінгвістична база даних.

Однією з характерних рис сучасної науки є активне використання комп'ютерних інструментів, які не лише оптимізують дослідницький процес, але й допомагають оформити напрацьовані результати в максимально зручному для користувачів вигляді. Лінгвістика у цьому сенсі не виняток. Зокрема, однією з галузей, тісно пов'язаних із інформаційними технологіями, є комп'ютерна лексикографія, до завдань якої належать:

- створення електронних картотек на базі розмічених текстових масивів, формування машинних фондів різної структури та призначення;
- розробка систем автоматичного конвертування паперових словників у комп'ютерний формат;
- поповнення словників в автоматичному режимі опрацювання інформації;
- укладання словопоказчиків, конкордансів, частотних словників;
- використання мультимедійних і гіпертекстових засобів представлення інформації (зображення, звукові або відео додатки, гіперпосилання);
- укладання перекладних словників на основі електронних корпусів паралельних текстів;

- укладання автоматичних словників;
- створення інтегрованих лексикографічних комп'ютерних систем тощо [Перебийніс : 9–10].

Серед здобутків українського електронного словникарства – комп'ютерний "Словник афіксальних морфем української мови", розроблений в Інституті мовознавства НАН України ім. О. О. Потебні [Карпіловська : 55]; електронні версії 11-томного тлумачного "Словника української мови" (онлайн-версію розміщено за адресою <http://www.sum.in.ua>) та академічного "Орфографічного словника української мови" (<http://slovnyk.ua/>), розроблені Українським мовно-інформаційним фондом НАН України; термінологічні словникові бази даних та спеціальна комп'ютерна система укладання словників PolyDic, створені колективом науковців університету "Львівська політехніка" [Мисак], онлайн-конкорданс творів Г. Сковороди (<http://www.artsrn.ualberta.ca/skovoroda/>) та ін. Колекція різноманітних словників розміщена на порталі <http://mova.info> [Дарчук 1996], що підтримується лабораторією комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Новітнім проектом цього колективу є Електронний словник мови Тараса Шевченка, приурочений до святкування 200-річного ювілею поета.

Як зазначає Є. Карпіловська, важлива перевага електронних словників – структурування інформації, що уможливило роботу користувача з потрібними йому даними в зручному й гнучкому режимі доступу [Карпіловська : 73]. Л. Беляєва також називає такі властивості електронного словника, як значне пришвидшення процесу пошуку інформації, її збалансованість, системність і ретельність добору [Беляєва : 73]. Оскільки постать Тараса Шевченка винятково важлива для української філології і постійно привертає увагу науковців, цілком закономірною є потреба створення сучасного зручного інструменту для роботи з його творчою спадщиною. У цьому полягає **актуальність і новизна** проекту.

Метою роботи було укладання електронного словника з урахуванням сучасних лексикографічних методик і технологій для створення розгорнутого опису мови поета та оптимізації роботи дослідників із текстами його творчої спадщини.

Така мета передбачала виконання низки **завдань**, з-поміж яких:

- 1) лінгвістичний аналіз текстів Т. Шевченка;
- 2) укладання бази даних зафіксованих мовних одиниць із їхніми граматичними та кількісними характеристиками;
- 3) створення зручного користувацького інтерфейсу, за яким можна було б здійснювати пошук, сортувати та статистично опрацювати зібрану в базі інформацію відповідно до потреб дослідників.

Об'єктом дослідження були оцифровані поетичні тексти Т. Шевченка, **предметом** – їх лексичні, морфологічні та синтаксичні характеристики.

Над проектом працював колектив лабораторії комп'ютерної лінгвістики, зокрема В. Сорокін, М. Лангенбах, Я. Ходаківська, О. Тютенко, а також група студентів магістратури у складі М. Білоконь, А. Дригіної, К. Ксьондзик, В. Мяснікової, М. Лисенко та А. Шкоди. Керівник проекту – Н. Дарчук.

Укладання словника відбувалося в декілька етапів, на яких матеріал було піддано лінгвістичному і статистичному опрацюванню. За результатами створювалися словникові статті з багатоаспектною інформацією про лексичні одиниці, морфеми або словосполучення та частотою вживання їх у досліджуваних текстах.

Лінгвістична підготовка матеріалу для словника здійснювалася двома способами. Перший етап було проведено шляхом автоматичного морфологічного і синтаксичного аналізу. Автоматичний морфологічний аналіз був застосований для визначення частин мови та їх граматичних форм. На етапі автоматичного синтаксичного аналізу відбувалося виокремлення словосполучень і приписування їм необхідної інформації (роль словоформи у сполуці, тип синтаксичного зв'язку). На другому етапі опрацювання матеріалу здійснювалося автоматизовано, за підтримки лінгвістів, які контролювали правильність результатів автоматичного аналізу, редагували й усували виявлені помилки.

Оскільки синтаксичні і лексичні характеристики проявляються у взаємодії різної кількості одиниць, але переважно в межах речення, граничним контекстом був обраний відрізок від крапки до крапки, тобто речення. Мінімальним відрізком був контекст у три позиції 1- X +1 (де X – аналізована словоформа), тобто словоформа у препозиції та постпозиції до аналізованої словоформи.

Синтаксична інформація у словнику представлена моделями словосполучень. Опис синтаксису через словосполучення мотивується тим, що це міжрівнева лексико-морфолого-синтаксична одиниця [Головин : 190–193]. Словосполучення водночас є і **номінативною одиницею**, і елементарною **синтаксичною конструкцією**. На основі словосполучень формуються члени речення і синтаксичні конструкції, розкривається сутність міжслівних зв'язків.

Словосполученнями були визнані підрядні, сурядні та предикативні сполуки, оскільки всі вони демонструють важливу властивість: кожен із компонентів цих конструкцій – носій морфологічних ознак із релятивною функцією, тобто властивістю приєднувати до себе словоформи і приєднуватися до них, утворюючи певний синтаксичний комплекс.

Сполучуваність слів описувалася за такими параметрами:

1) тип сполуки, до якої входить аналізована словоформа (за частиномовною належністю головного члена): іменникова, прикметникова, дієслівна, прислівникова, числівникова, займенникова.

2) роль словоформи у сполуці (тільки для підрядних конструкцій, оскільки в сурядних та у випадку координації обидва члени є рівноправними):

а) ядрова (словосполучення, в яких аналізована словоформа є головним);

б) ад'юнктна (словосполучення з аналізованою одиницею в ролі залежного члена).

3) тип синтаксичного зв'язку: підрядний, сурядний, координація.

Статистичні характеристики одиниць словника подані у вигляді двох параметрів – абсолютної та середньої частоти. Самої лише абсолютної кількості прикладів може бути недостатньо для відтворення об'єктивної картини, оскільки слова не завжди рівномірно розподілені по текстах. Для врахування такого явища вводиться поняття середньої частоти, а також середнє квадратичне відхилення абсолютної частоти – параметр, який характеризує рівномірність розподілу слів у текстах.

Уся інформація заносилася до бази даних (рис. 1), яка має таку структуру: колонки з номерами слова, речення й тексту; словосполучення; кожна зі словоформ, що його складають;

їх початкові форми (леми), граматичні класи словоформ-компонентів словосполучення; тип синтаксичного зв'язку. Укладання лінгвістичної бази даних сприяє систематизації і чіткому структуруванню інформації, а також суттєво спрощує процес поповнення та редагування матеріалу [Лангенбах]. До того ж, виконання різноманітних пошукових завдань вимагає втручання лінгвіста-дослідника до представлення інформації, унаочнення відношень між різними її типами (виведення, включення, виключення, заміна, суміщення тощо), що уможливорюється застосуванням лінгвістичних баз даних [Карпіловська : 36]. Отже, бази даних є формалізованими моделями мовних об'єктів і створюють фактографічне підґрунтя для розв'язання багатьох лінгвістичних задач [Дарчук 2008 : 205].

Інтерфейс словника складається з чотирьох сторінок. Перша сторінка містить інформацію про проект, решта подає різноманітну лінгвістичну інформацію. Структура сторінок організована за єдиним принципом (рис. 2): основне поле пропонує лінгвістичні параметри добору інформації, пошук контекстів за словоформами або лексемами, морфемною моделлю слова, частиномовною належністю, категорійними характеристиками (рід, число, відмінок, час, особа тощо), синтаксичною моделлю словосполучення). У результатах виводяться знайдені одиниці з кількісними даними і контекстами вживання. Ліва бічна панель сторінки містить меню зі статистичними параметрами, а також посилання на інші сторінки словника.

Параметри опису одиниць словника відкривають широке поле для лінгвістичного аналізу творчості Т. Шевченка. Так, наприклад, дослідження моделей сполучуваності дає відповідь на такі питання:

- чи можливі випадки, коли словоформа певної частини мови у реченні не має залежних від неї елементів, або, навпаки, нічому не підпорядкована;
- словами яких частин мови може керувати слово (частина мови);
- до яких комплексів може входити і в якій ролі;
- якими комплексами може керувати;
- чи може дане слово утворювати предикативні сполуки, і якщо так, то з якими класами слів тощо.

id	textID	sent	inwd	incls	slvospoluch	wrd2	cls2	modell	predl	sz	insubcl	invform	subcls2	wform2
374	10301	10	запровадний	A	Запровадена жидам	жид	й	А	И	Ж	Ж	Запровадена	О	жидам
3472	10377	24	крутий	A	крутий Кутайко	кутайка	к	А	И	Л	Л	крутий	У	Кутайко
6459	10533	4	сплий	A	сплий Неволянків	неволянків	й	А	И	Е	Е	сплий	У	Неволянків
6455	10533	3	святя	A	Святая сило	сила	к	А	И	Ж	Ж	Святая	К	сило
6299	10523	18	росяляти	A	росяляти Син	син	и	А	И	Л	Л	росяляти	И	Син
8263	14794	23	вкряті	A	вкряті Світлюю	світлюна	к	А	И	Ж	Ж	вкряті	Т	Світлюю
5847	10503	24	одринутий	A	одринутий людьми	людяи	к	А	И	А	А	одринутий	Ю	людьми
240	10295	20	винний	A	Повити красю	краса	к	А	И	А	А	Повити	Т	красю
1997	10326	10	запровадний	A	винна голубка	голубка	к	А	И	Ж	Ж	винна	И	голубка
2746	10351	2	розбитий	A	Малих дток	дток	и	А	И	ІС34	Е	Малих	У	дток
2598	10348	37	чужий	A	запровадні Жидові	жид	й	А	И	А	А	запровадні	Д	Жидові
7746	10671	3	добросердий	A	не розвіта Серце	серце	л	А	И	К3	С	розвіта	И	Серце
2337	10339	1	давний	A	чужому краю	край	й	А	И	ПП1	Ш	чужому	Р	краю
7807	10578	2	политий	A	Творча неба	небо	л	А	И	ІС33	С	Творче	П	неба
2241	10533	86	теминй	A	политая кроюю	кряу	й	А	И	А	Ж	политая	Т	кряую
1091	10311	44	підбитий	A	теминй гаї	гаї	й	А	И	ПП1	Ш	теминй	Т	гаї
8374	17965	293	битий	A	підбите Брехню	брехня	к	А	И	А	С	підбите	Т	Брехню
1894	10325	31	завзятий	A	битий горем	горе	л	А	И	А	С	битий	Т	горем
2337	10339	1	давний	A	завзятий слав'ян	слав'янин	й	А	И	ІС34	Е	завзятий	У	слав'ян
7746	10671	3	добросердий	A	давні лта	лта	и	А	И	ІС34	У	давні	А	лта
2367	10340	4	неситий	A	Добросердий-малім Тихолобі	тихолобець-свй	й	А	И	СУ	О	Добросердий-го	Ю	Тихолобіям-свй
8043	14791	9	писаний	A	земних владик	владика	й	А	И	ІС34	Е	земних	У	владик
8052	14791	26	бідний	A	писані Катаяи	кат	й	А	И	А	А	писані	Ю	Катаяи
963	10310	16	жонатий	A	бідних покрток	покртка	к	А	И	ІС34	Е	бідних	У	покрток
953	10310	11	високий	A	жонатим парубками	парубок	й	А	И	СУ	Ю	жонатим	Ю	парубками
2433	10345	5	покинтий	A	висока станом	стан	й	А	И	А	Ж	висока	Т	станом
2449	10346	3	славний	A	покинтий Рабом	раб	и	А	И	ІС34	Е	покинтий	Т	Рабом
870	10309	72	молодий	A	славних околяни	околя	к	А	И	ІС34	Е	славних	Ю	околяни
2566	10348	16	креданий	A	молодих двчат	двчата	к	А	И	ІС34	Е	молодих	У	двчат
8039	14791	7	просвіщений	A	кредане Ддамаи	дда	й	А	И	А	Х	кредане	Ю	Ддамаи
5566	10492	28	мережаний	A	просвіщеннй християн	християнин	й	А	И	ПП1	Е	просвіщеннй	Ю	християн
2320	10337	3	жонатий	A	мережани слюзамы	слюза	к	А	И	ІС34	А	мережани	Ю	слюзамы
2633	10348	69	напосяю	A	жонаті Плодом	плд	й	А	И	А	С	жонаті	Т	Плодом
5633	10498	7	бесталанний	A	кроу напосяю	кроу	л	А	И	Д	С	кроу	Т	напосяю
2792	10354	9	некрещений	A	бесталанне байстра	байстра	л	А	И	ІС	С	бесталанне	И	байстра
7655	10668	5	убогий	A	некрещений сину	сину	л	А	И	ІС	И	некрещений	К	сину
2754	10351	4	умитий	A	убогий серцем	серце	л	А	И	А	Е	убогий	Т	серцем
1637	10324	2	повний	A	умит слюзю	слюза	к	А	И	А	А	умит	Т	слюзю
				A	повний води	вода	к	А	И	А	И	повний	Р	води

Рис. 1. Структура бази даних

Одиниці пошуку

Слова

Словосполучення

Морфемна структура

Морфемно-частотний словник

Тут Ви можете зможу побудувати частотний словник з вибраним типом морфем. Для цього треба шукати потрібну морфему.

Частотний словник:

Число моли:

Побудувати

Частотний словник морфемних структур слів

Тут Вам надана можливість побачити частотний словник морфемних структур, використаних автором. Умовні позначення: Р - префікс; R - корінь; S - суфікс; І - інтерфікс; Х - постфікс; F - флексія.

Частота морфструктур

Структура	Всього записів: 94	
	Структура	Покриття в тексті
R		6605
RX		38
RRF		51
RF		16323
RSSF		898
PRF		1631
RR		70
RRRISF		1
RRRF		1
RRS		27

Показувати:

Кількість записів

Середня частота

Середньозважене відношення

Коефіцієнт стабільності

Обмежити результати:

За частотою з по

Рис. 2. Сторінка пошуку

В якості ілюстрації наведемо відомості про отриманий у результаті дослідження синтаксису творів Т. Шевченка перелік частиномовних моделей сполучуваності:

I. Моделі дієслова

1. Ядрові моделі дієслова

- дієслово + іменник: *благословить дітей;*
- дієслово + прикметник: *ставати зеленим;*
- дієслово + прийменник + іменник: *дивлюсь на тебе;*
- дієслово + дієслово: *жити хочу.*

2. Ад'юнктні моделі дієслова

- дієслово + дієслово: *ліг одпочить;*

3. Предикативні моделі дієслова

- У цьому виді зв'язку дієслово є присудком або підметом:
- іменник + дієслово: *Вітер віє.*

4. Сурядні моделі дієслова

- дієслово + дієслово: *гравися, хвалили.*

II. Моделі іменників

1. Ядрові зв'язки іменників
 - прикметник + іменник: вольнії *села*;
 - займенниковий прикметник + іменник: *мій квіте*;
 - іменник + іменник: *день* радості;
2. Предикативні зв'язки іменника
 - іменник + дієслово: *верба похилилась*.

III. Моделі прикметників

1. Ядрові моделі прикметників
 - прислівник + прикметник: *дуже цікаве*;
 - прикметник + прийменник + іменник: *великая в женах*;
 - прикметник + сполучник + іменник: *червоних як калина*.
2. Ад'юнктні моделі прикметників
 - дієслово + прикметник: *був дужий*;
 - прикметник + іменник: *вольнії села*.
3. Предикативні моделі прикметників
 - іменник + прикметник: *ангелом святим*.
4. Сурядні зв'язки прикметників
 - прикметник + сполучник + прикметник: *зелений і синій*.

IV. Моделі прислівників

1. Ядрові зв'язки прислівника. Ядровим вважається прислівник, якщо він не може бути опущений без порушення змісту, тобто є лексично зв'язаним
 - іменник + прислівник: *гріха менше*;
 - прислівник + прислівник: *досі нудно*;
 - прислівник + прийменник + займенниковий іменник: *тихо в мене*.
2. Ад'юнктні зв'язки прислівників
 - прислівник + прислівник: *досі нудно*;
 - прислівник + прикметник: *надто молодую*.
3. Предикативні зв'язки прислівників
 - іменник + прислівник: *биліни кругом*.
4. Сурядні зв'язки прислівників
 - прислівник + сполучник + прислівник: *любецько та тихо*.

Коло потенційних досліджень із застосуванням словника охоплює морфологічні, лексичні, синтаксичні й стилістичні розвідки. Цьому сприяє різноманітність лінгвістичної розмітки текстів та гнучкість інтерфейсу користувача, що свідчить про високу ефективність електронних словників і, зокрема, словника мови Тараса Шевченка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Беляева Л.* Потенциал автоматизированной лексикографии и прикладная лингвистика / Л. Беляева // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. – № 134. – СПб, 2010. – С. 70–79.
2. *Головин Б.* Введение в языкознание / Б. Головин. – М.: Высшая школа, 1966. – 328 с.
3. *Дарчук Н.* Комп'ютерна лінгвістика (автоматичне опрацювання тексту): підручник / Н. Дарчук. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". – 351 с.
4. *Дарчук Н., Грязнухіна Т.* Частотний словник сучасної української публіцистики / Н. Дарчук, Т. Грязнухіна // Мовознавство. – 1996. – № 4–5. – С. 15–18.
5. *Карпіловська Є.* Вступ до прикладної лінгвістики: комп'ютерна лінгвістика: Підручник / Є. Карпіловська – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2006. – 188 с.
6. *Лангенбах М.* Електронна база моделей семантико-синтаксичної сполучуваності іменників української мови / М. Лангенбах. – Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк: Вежа, 2008. – с. 249–252.
7. *Мисак Р.* Комп'ютерні словники: класифікація та укладання / Р. Мисак // Збірник наукових праць: "Проблеми української термінології". – Львів, 2008. – С. 52–55.
8. *Перебийніс В., Сорокін В.* Традиційна та комп'ютерна лексикографія / В. Перебийніс, В. Сорокін. – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2009. – 218 с.

Стаття надійшла до редакції 10.03.13

Дарчук Наталія, канд. філол. наук, доц.,
Лангенбах Маргарита, канд. філол. наук, асист.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

**Электронный словарь языка Тараса Шевченко:
методика и технологии создания**

Статья посвящена теоретико-методическим аспектам Электронного словаря языка Тараса Шевченко. Рассматривается внутренняя структура и интерфейс словаря, лингвистическая параметризация текстового материала. Оцениваются преимущества электронных словарей в целом и данного проекта в частности, перспективы его использования в лингвистических исследованиях.

Ключевые слова: *электронный словарь, Тарас Шевченко, компьютерная лексикография, лингвистическая база данных.*

Darchuk Nataliia, Ph D, Doc.,
Langenbakh Margaryta, Ph D, Assistant Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

**The Electronic Taras Shevchenko Language Dictionary:
methodics and technologies of creation**

The article is dedicated to the theoretic and methodic aspects of the Electronic Taras Shevchenko Language Dictionary. The internal structure, interface and

linguistic parameters of dictionary is described. The article shows the advantages of electronic dictionaries, especially the Electronic Taras Shevchenko dictionary, and prospects of their usage in linguistic researches.

Keywords: *electronic dictionary, Taras Shevchenko, computer lexicography, linguistic database.*

УДК 811.161.2'3774

Анатолій Мойсієнко, д-р філол. наук, проф.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

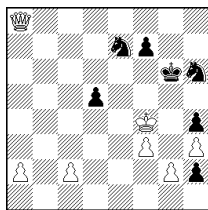
МАТЕРІАЛИ ДО ШАХОВОГО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (задачні та етюдні теми українських авторів)

Вперше друкується українською мовою фрагмент укладеного автором шахового словника.

АКТИВІЗАЦІЯ ТЕМА. В етюдній композиції: біла фігура, пасивна в початковій позиції, чи така, що в процесі гри потрапляє під зв'язку, виявляється замкненою тощо, за певних умов набуває активності, визначає результат гри. Термін запропоновано на початку сорокових років ХХ ст. дніпропетровським шах. композитором П. Бондаренком (1905–1993).

Бондаренко П., Кузнецов О. "Шахматы в СССР", 1964 (почесна відзнака).

+ (7+7)

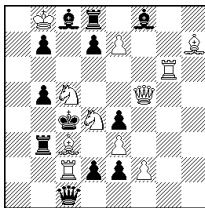

1. Фа6+ f6 2. Фf1 Кеf5 3. Фh1 Кg3 4. Ф:h2 Кrf7, і білі король і ферзь практично виявляються замкненими, поля e3, g1 небезпечні через коневу вилку. Однак після 5. a4 Кре7 6. a5 Кpd7 7. a6 Крс6 8. e3 у чорних цугцванг, вони змушені віддати пішака **d** (8...d4 9. cd), і хоч обидва білі пішаки на лівому фланзі стають легкою здобиччю чорного короля, білі король і ферзь отримують простір для активної переможної гри.

БАТАРЕ́Я-БАТЕРФЛЯЙ (англ. *butterfly*, букв. – метелик). Термін на позначення складного батарейного механізму у триходовій (багатоходовій) задачі, характеризується жертвою білого ферзя, який шахує на полі, розташованому поруч з іншою білою фігурою (конем, слоном, пішаком), при цьому вибудовується непряма біла батарея; якщо король чорних, ховаючися від шаху, на другому ході стає за сусідню білу фігуру, новоутворена біла батарея перетворюється в пряму і оголошує мат; якщо ж чорні приймають жертву (король б'є білого ферзя), білі оголошують мат іншим способом. Запропонував ідею і дав назву механізму київський шах. композитор В. Капуста (н. 1948).

Капуста В. Фестиваль в Одесі, 1997 (II приз).

#3 (11+12)

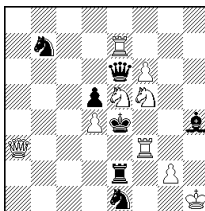

Б-б утворено тричі: 1. Kd3! ~ 2. Cb4+ ~ 3. Ф:b5#, 1... Кр:d3 2. Ф:e4+! Крc4 3. Ке6#!, 2...Кр:e4 3.Тg5#, 1... ed 2. Ф:d3+! Кpd5(c5) 3. Кb3#!, 2... Кр:d3 3.Тc6#, 1... Ф:c2 2. Фd5+! Кр:d3 3. К:b5#!, 2... Кр:c3 3.К:e2#!, 2... Кр:d5 3. Cg8#.

БОГДА́НОВА ТЕ́МА. У задачній композиції: матувальні ходи білих, що проходять в ілюзорній грі, стають вступними ходами в хибному сліді й розв'язку. Тема запропонована львівським шах. композитором Є. Богдановим (1952–2010).

Богданов Є. "Mat", 1981 (III приз).

#2 (9+7)

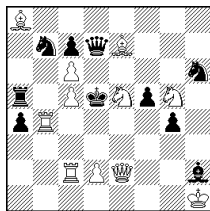

1...Фg8 2. Kf7#, 1...Фc8 2. Kd7#, 1...Фa6 2. Kc6#, 1. Kf7? Загр. 2. Т:e6# 1...Cg3 2. Kg5#, 1...Kd8 2. K7d6#, 1...C:f6! 1. Kd7? Загр. 2. Т:e6#, 1...C:f6 2. K:f6#, 1...Kd8 2. Kc5#, 1...Cg3, 1. Kc6! Загр. 2. Т:e6#, 1...C:f6 (Cg3) 2. Kg3#. 1...Kd8 2. K5d6#.

БОГДА́НОВА-РИЧКОВА ТЕ́МА. У задачній композиції: з трьох загроз першої фази дві проходять у другій, одна – у роз-

в'язку; інші дві в розв'язку стають матами у відповідь на захисти, що були ходами-спростуваннями в перших двох фазах. Автори теми – Є. Богданов (1952–2010, Україна) та В. Ричков (н. 1955, Росія).

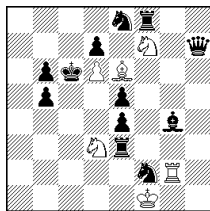
Богданов Є., Ричков В. "Suomen Shakki", 1987 (І приз).
#2 (11+10)

1. Cf6? Загр. 2. Фc4, Фd3, Фg2#, 1...К:c5!
1. d4? Загр. 2. Фc4, Фg2#, 1...Kd6! 1. Kg6! Загр.
2. Фg2#, 1...К:c5 2. Фc4#, 1...Kd6 2. Фd3#
(1...Kp:c6 2.С:b7#, 1...f4 2. Фе4#, 1...Фe6
2. Ф:e6#, 1...Ф:e7 2. К:e7#).

БУКОВІНСЬКА ТЕМА. У задачах на кооперативний мат: чорні б'ють білу фігуру, яка контролювала одне з полів біля їхнього короля, а потім блокують це поле. Тема запропонована чернівецьким шах. композитором М. Нагнибідою (1939–2005).

Нагнибіда М. "Probleemblad", 1979 (І почесна відзнака).
h#2 (6+12)

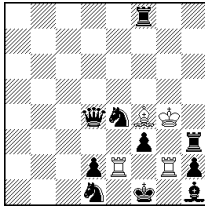

1. К:d3! Td2 2. Кc5! Cd5#. 1. С:e6! Tg6
2. Cd5! Kd8#.

БУКОВІНСЬКО-ПРИКАРПАТСЬКА ТЕМА. У задачах кооперативного жанру: поле біля чорного короля контролюється двома білими фігурами (або заблоковане чорною і контролюється білою фігурою); у процесі гри цей контроль знімається шляхом обов'язкового взяття чорними хоча б однієї з білих фігур, друга біла фігура сама знімає цей контроль або її забирають чорні; якщо поле в початковій позиції було ще й заблоковане, то чорні спочатку його розблоковують, щоб потім знову заблокувати.

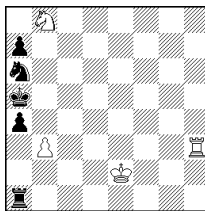
Автори теми – українські шах. композитори М. Нагнибіда (1939–2005), Р. Залокоцький (н. 1940), А. Мітюшин (н. 1960).

Залокоцький Р., Мітюшин А. "Кудесник", 2009.
h#2 (4+10)

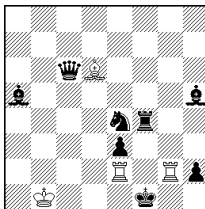
- Два розв'язки:
1) 1. fg C:d2 2. Tf2 Te1#;
2) 1. fe C:h2 2. Tf2 Tg1#.

Залокоцький Р., Мітюшин А. "Буковинско-прикарпатская тема", 2011.
h#2 (4+5) b) Th3 → Th8

- a) 1. ab T:b3 2. Ta4 Kc6#; b) 1. K:b8 T:b8
2. ab b4#. Зворотна форма: тематичне поле біля чорного короля контролюється двома білими фігурами, чорні на першому ході блокують це поле; в подальшому чорні беруть одну з тематичних білих фігур, блокуючи друге поле, а друга тематична фігура оголошує мат.

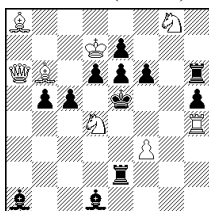
Залокоцький Р., Мітюшин А. "Буковинско-прикарпатская тема", 2011.
h#2 (4+8)

- Два розв'язки:
1) 1. Kf2 Cb4 2. Ф:g2 Te1#.
2) 1. Tf2 C:h2 2. C:e2 Tg1#.

ВАСИЛЕНКА КОМБІНАЦІЯ. У задачній композиції: циклічне реверсивне чергування, за Домбровскісом, трьох тематичних ходів білих і чорних. Запропоновано київським шах. композитором А. Василенком.

Василенко А. Меморіал Л. Лошинського, 1982 (ІІІ приз).
#2 (8+12)

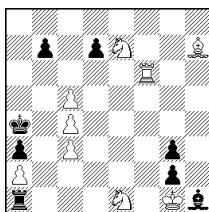

1. C:c5? Загр. 2. f4#, 1...d5 2. Ф:e6#, 1...C:d4!
1. К:e7? Загр. 2. Kdc6#, 1...C:d4 2. f4#, 1...f5!
1. Фa2! Загр. 2. Ф:e6#, 1...f5 2. Кc6#, 1...d5
2. Cc7#, 1...c4 2. f4#, 1...Т:a2 2. Те4#.

ВІЧНА НАПІВЗВ'ЯЗКА. Різновид позиційної нічиєї, тема в етюдній композиції: одна зі сторін, створюючи напівзв'язку, розраховує на пат, друга ж ігнорує таку ініціативу, але перша знову і знову примушує повернутися до напівзв'язаної позиції.

Запропоновано дніпропетровським шах. композитором П. Бондаренком (1905–1993).

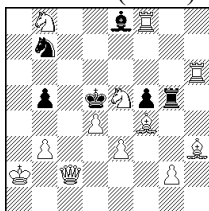
Бондаренко П. "Schach-Echo", 1959.
= (9+8)

1. Та6+ (до програшу веде 1. Cd3? Т:e1+
2. Cf1 Т:f1+ 3. Т:f1 gfФ+ 4. Кр:f1 Се4 5. Кc8 Cb1
6. Kb6+ Кра5 7. Kd5 C:a2, і чорні виграють)
1...ba 2. Cc2+ Кра5 3. Кc6+ dc 4. Cb1!, утворюючі напівзв'язку, зруйнування якої веде до пату, тому: 4...Кра4 5. Cc2+ Кра5, і так само 6. Cb1!, нічия.

ВУЗОЛ. Тема в задачній композиції: одне з полів, на яких відбуваються захисти в хибній і основній грі, стає відповідно полем спростування, а друге – полем вступного ходу. Якщо в хибній грі біла фігура перекривається ходами спростувань, то вступним ходом розв'язку білі самі її перекривають. Тема запропонована 1977 р. макіївським шах. композитором В. Федоровим.

Федоров В. "Шахматы в СССР", 1977 (ІІ похвальна відзнака).
#2 (12+6)

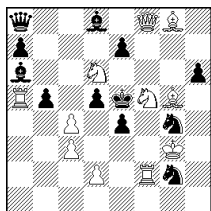

1. Kd3? Загр. 2. Kb4#, 1...Cg6 2. Фc6#,
1...Т:g6! 1. Кc4? Загр. 2. Kb6#, 1...Тg6
2. Ф:f5#, 1...C:g6! 1. Kg6! Загр. 2. Ке7#,
1...Т:g6 2. Ф:f5#, 1...C:g6 2. Фc6#.

ЗАХИСТ EN PASSANT. Тема в шах. композиції: білі готують загрозу ходом білого пішака з початкової позиції на поле четвертої горизонталі, чорні нівелюють загрозу уможливленням дії механізму "взяття на проході". Тема запропонована і широко розроблювана українськими проблемістами В. Мельниченком (1939–2009) і В. Руденком (н. 1938).

Мельниченко В., Руденко В. "Проблеміст України", 2004.

#2 (11+12)

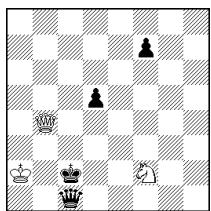

1. Te2! Загр. 2. d4#, 1...K2e3 2. Cf4#, 1...K4e3 2. Фg7# – перекриваючи лінію тури, чорні розв'язують свого пішака; 1...dc 2.К:c4, 1...bc 2. Т:e4# – мати з використанням напівзв'язки, 1...Cb6 2Ф:e7# , 1...d4 2. cd#.

ІТЕРАЦІЇ ТЕМА. В етюдній композиції: багаторазове послідовне проведення того самого маневру задля досягнення певної мети. Запропоновано донецьким шах. композитором Е. Ейлазяном.

Долгов В. "Червоний гірник", 1973 (II приз).

+ (3+4)

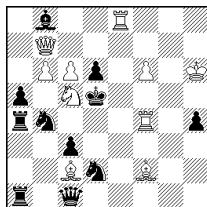

1. Фb8 Крс3 2. Фc7 + Кpd2 3. Фf4 + Крс2 4. Фb4, і повторення позиції, але після ходу чорних. ZZ. 4...f6. Другий крок: 5. Фb8 Крс3 6. Фc7 + Кpd2 7. Фf4 + Крс2 8. Фb4. ZZ. 8...f5. І третій крок: 9. Фb8 Крс3 10. Фc7 + Кpd2 11. Фf4 + Крс2, з виграшем білих після 12. Фb4 f4 (активніше: 12. Ф:f5 + Кpd2 13. Фf4 + Крс2 14. Фb4 d4 15. Фc4 + Кpd2 16. Ке4 + Кpd1 17. Фf1 + Крс2 18. Фе2 + Фd2 19. Ф:d2#).

КИЇВСЬКА ТЕМА. У задачній композиції: комплекс ідей, побудований на поєднанні білих комбінацій і повторних загроз. Тема запропонована київським проблемістом М. Зелепукіним (1917–1993).

Зелепукін М. Український республіканський конкурс, 1952 (I приз).

#2 (10+11)

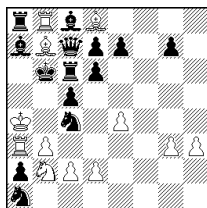
Спроби піти конем на d7, d3, b3, що становлять суть білих комбінацій, спростовуються ходами чорних 1...К:с6, Кс4, Кd~! До перемоги веде лише 1. Ка6! (Загр. 2. Td4#). При довільному відступі конем d4 загрожує 2. с7#, і чорні корегують хід: 1...К:с6 2. Фf7#, при довільному відступі конем d2 білі загрожують 2. Сb3#, при точнішій грі чорних (1...Кс4) – 2. Сс4#.

КИСЛЯКА́ ТЕ́МА (ЗУСТРІ́ЧНИХ ПІШАКІ́В ТЕ́МА). У задачах на ретроаналіз: у ретрогрі на сусідніх вертикалях відбувається ретроперетворення двох фігур на пішаків, один з яких потім ретровідроджує певну ключову фігуру, після чого обидва тематичні пішаки опиняються на одній тематичній вертикалі – білий пішак нижче від чорного.

Тему названо на честь її розробника – шах. композитора О. Кисляка (1938–2010).

Кисляк О. "Die Schwalbe", 1976 (I приз).

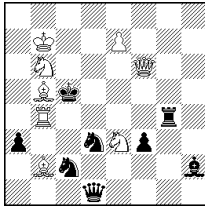
Мат за 1 хід (хто оголошує мат?) (12+14)

1. К:c4# (1...К:b2#?) Ретрогра: 1. Ке3-с4 Кd3-b2 2. Кg2-е3 Ке5-d3 3. Ке1-g2 Кg6-е5 4. Кg2-е1 Кf8-g6 5. Ке1-g2 f7-f8К 6. Кg2-е1 f6-f7 7. Ке1-g2 f5-f6 8. e2-e1К f4-f5 9. e3-e2f3-f4 10. f4xСe3 Cd4-e3 11. f5-f4 Сb2-d4 12. f6-f5 Сс1-b2 13. f7-f6 b2-b3 14. Кb3-a1 h2-h3. Тематичні перетворення пішаків f2 та f7 відбуваються на f8 та e1; ключова фігура – білий чорнопільний слон.

КРИ́МСЬКА ТЕ́МА. У задачній композиції: синтез білих комбінацій і комбінацій у спробах. Запропоновано кримським шах. композитором І. Альошиним (1922–1947).

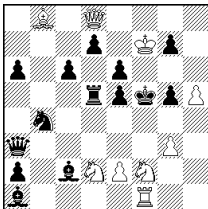
Альошин І. "Шахматы в СССР", 1946 (II почесна відзнака).
#2 (8+8)

1. Ca4? Kd:b4! 1. Cd7(e8) 1...Kc:b4! 1. Cc6?
1...T:b4! 1. Ca6! Загр. 2. Tb5#, 1...Kd:b4
2. Ka4# (2. Kd7, Фc6?), 1...Kc:b4 2. Kd7#
(2. Ka4, Фc6?), 1...T:b4 2. Фc6# (2. Ka4, Kd7?).

ЛЬВІВСЬКА ТЕМА (СТАВРІНІДИСА ТЕМА). У задачній композиції: циклічне чергування фігур і полів, на які вони стають. Тема активно пропагована львівськими і грецькими проблемістами (В. Зуєв, Є. Богданов (1952–2010), А. Ставрінідіс та ін.), перші публікації яких з'явилися в 1968 р.

Зуєв В. V Всеросійський конкурс, 1968 (почесна відзнака).
#2 (9+14)

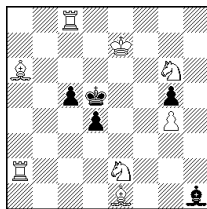

1. Kpg8! Загр. 2. Фf8#, 1...Kd3 2. e4#, 1...e4
2. g4#, 1...g4 2. Kd3# – плетиво фігур (кінь –
пішак – пішак – пішак – пішак – кінь) і полів
(d3 – e4 – e4 – g4 – g4 – d3).

МАРАНДЮКА́ КОМПЛЕКС. У задачній композиції: центральні варіанти трихової задачі базуються на темі Віссермана (1), а в інших варіантах матувальні ходи центральної гри стають другими ходами. Органічним вираженням задуму є логічне оформлення задачі. *М. к.*, запропонований і послідовно розроблюваний в останні десятиліття чернівецьким проблемістом М. Марандюком (н. 1949), своєрідно узагальнює пошуки в цьому напрямку Е. Віссермана, Л. Лошинського, Л. Загоруйка, Н. Маклеода, В. Руденка та ін.

Марандюк М. "Уральський проблемист", 2006 (I–III приз).

#3 (8+5)

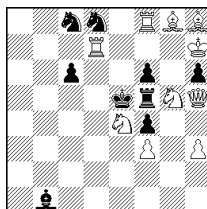
Спершу пробні ігри, що підкреслюють логічний характер задачі: 1. Кс3+? 1... de!, 1.Lb7+ ? 1... Крс4!, 1. Td2? ~ 2. Кс3#, 1... Кре4! 1. Та4? ~ 2. Сb7#, 1... Кре4! У двох центральних варіантах розв'язку – віссерманівська інтерпретація теми ле Грандів: 1. Cf2! ~ 2. Td2 ~ 3. Кс3#, 2... Кре4 3. Сb7# , 1... Cf3 2. Та4 ~ 3. Сb7#, 2... Кре4 2. Кс3#. У заключних варіантах функції ходів знову міняються: 1... Се4 2. Кс3+ dc 3. Т:c5#, 1... Кре4 2. Сb7+ Крд3 3. Ке5#.

МАРКОВЦЯ ТЕМА. В однофазній чи багатофазній задачі: використання білої батареї в ролі матувального механізму та переведення її в механізм зі зв'язкою чорної фігури.

Подвійне вираження ідеї як в основній, так і хибній грі задачі-переможниці XV командного чемпіонату України, у розділі двоходівок, суддею якого був автор запропонованої теми закарпатський шах. композитор В. Марковцій.

Копил В. XV командний чемпіонат України, 2011 (I місце).

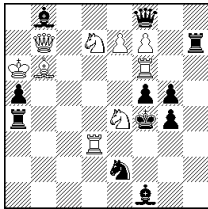
#2 (10+9)

1. Т:f6? Загр. 2. Те6#, 1...Т:f6 2. Ке6#, 1...Т:g5 2. Tf8#, 1...Kd6! 1.K:f6! Загр. 2. Kg4#, 1...Т:f6+ 2. Kge4#, 1...Т:g5+ 2. Kfe4#.

МЕЛЬНИКОВА ТЕМА. У задачній композиції: захищаючись від загрози, чорні водночас самі загрожують матом білому королю, одак наступним ходом білі нівелюють загрозу і оголошують мат королю супротивника. Запропоновано запорізьким шах. композитором В. Мельниковим (н. 1937).

Мельников В. "Панорама", 1999.
#2 (9+11)

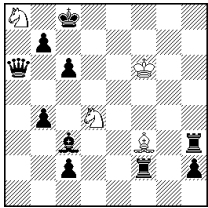

1. Kg3! Загр. 2. T:f5#, 1...K:g3 (загр. 2...C:d3#) 2. Ce3#, 1...Kd4 (загр. 2...C:d3#) 2. Фе4#, 1...Ф:f7 (загр. 2...Фс4#) 2. Ф:b8#.

МІТЮШИНА ТЭМА. У шах. композиції кооперативного жанру: в першому розв'язку або близнюку чорні спочатку розв'язують білу фігуру А, але білі знову її зв'язують, тоді чорні розв'язують білу фігуру В, яка і оголошує мат. У другій фазі (близнюку) маємо чергування: спочатку чорні розв'язують білу фігуру В, але білі тут же її зв'язують, тоді чорні розв'язують білу фігуру А, яка і оголошує мат.

Запропоновано самбірським шах. композитором А. Мітюшиним (н. 1960).

Мітюшин А. "Sachova skladba", 2009.
h#2 (4+10) b) Kpc8 → Кра5

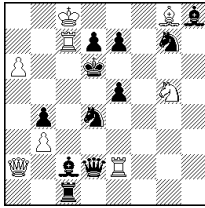

а) 1. Cd2! (розв'язування білого коня) K:c6! (самозв'язування) 2. Cf4 (розв'язування білого слона) Cg4#;
б) 1. Te2! (розв'язування білого слона) C:c6! (самозв'язування) 2. Te5 (розв'язування білого коня) Kb3#. Циклічна форма теми передбачає не менше трьох розв'язків чи вираження в трьох близнюках.

МЛИНКИ ТЭМИ УЩІЛЬНЕНА ФОРМА. Ідея в шах. композиції, реалізована, на відміну від Млинки теми, в одній фазі: чергування захисних мотивів у варіантах пов'язане з множинністю загроз, кожна з яких не проходить у варіантах через відповідне тактичне навантаження ходу чорних. Тема розроблювана українським шах. композитором Є. Богдановим (1952–2010) у сімдесятих роках ХХ ст.

Богданов Є. "Freie Presse", 1975 (I приз).

#2 8+11

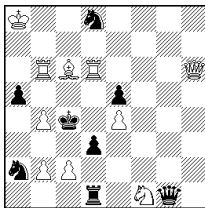

1. Фa5! з загр. 2. Фc5, Фd5, Ф:e5# і повним трихваріантним циклом захисних мотивів: 1...Кс6 2. Т:d7# (перший мат загрози не проходить через перекриття білої тури, другий – через включення чорного ферзя, третій – через прямий захист), 1...Кe6 2. Кf7# (мати загрози знівельовані через: прямий захист – перекриття – включення), 1...Се4 2. К:e4# (мати загрози неможливі через: включення – прямий захист – перекриття).

МОЧАЛКІНА КОМБІНАЦІЯ. У задачній композиції: синтез теми ле Грандів і реверсивної форми теми Руденка на основі механізму подвійних загроз. Запропоновано харківським шах. композитором О. Мочалкіним (1951–1996).

Мочалкін О. "Problemblad", 1990.

#2 (10+8)

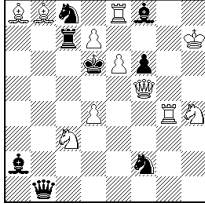
1.Фd2? Загр. 2.b3, Сb5в#, 1...dc 2.Cd5#, 1...К:b4 2.Фс3#, 1...ab!, 1.Фe3! Загр. 2. Cd5#, 1...dc 2.b3#, 1...К:b4 2.Cb5#.

ОДЕСЬКА ТЕМА. У задачній композиції: чергування матів подвійної загрози і двох матів варіантів основної і хибної гри у двохходовій задачі (при тих самих чи різних захистах чорних). Тема розроблювана у другій половині 60-х рр. ХХ ст. одеськими шах. композиторами В. Мельниченком (1939–2009) і Ю. Гордіаном (н. 1937).

О. т. має реверсивну форму вираження: мати в хибному сліді й розв'язку проходять на ті самі захисти, а тематичні варіанти не мають бути готовими в початковій позиції.

Гордіан Ю., Мельниченко В. "Stella Polaris", 1968 (I почесна відзнака).

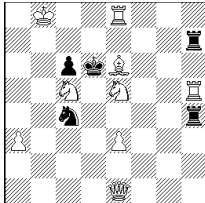
#2 (11+8)

1. Tg7? Загр. 2. d8Ф, dcK#, 1... Фb7 2. Фc5#, 1... Ф:b8 2. Фf4#, але 1... Kb6! 1. Tg6! Загр. 2. Фc5, Фf4#, 1... Ke7 2. d8Ф#, 1... Ce7 2. dcK#.

Попов В. "Дзвін Чорнобиля", 1992 (I–II приз).

#2 (9+5)

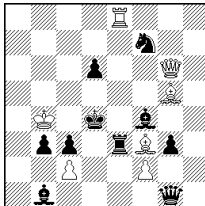
1. Фb4? Загр. 2. Kb7, Ke4#, 1... T4:h5 2. K:c4#, 1... T7:h5 2. Kf7#, 1... Te7! 1. Фg3! Загр. 2. K:c4, Kf7#, 1... T7:h5 2. Kb7#, 1... T4:h5 2. Ke4#. 1... Kp:c5 2. Kd7#.

ПОЛТАВСЬКА ТЕМА. У задачній композиції: в хибній і основній грі білі загрожують різними фігурами на одному полі, інше поле стає спільним для ходу-спростування в хибному сліді та вступного ходу в розв'язку. Тема запропонована київською проблемісткою Н. Кучеренко (н. 1961).

Кучеренко В., Бородавкін С., Погорелов В.

Тематичний конкурс на Міжнародному конгресі проблемістів у Пулі (Хорватія), 2000 (II приз).

#27+10

1. Фf5? Загр. 2. Фd5#, але 1... Ke5! 1. Te5! Загр. 2. Td5#, 1... Kp : e5 2. Фf6#, 1... T:e5 2. Фd3#, 1... C: e5 2. C: e3#, 1... K: e5 2. Ф: d6#, 1... de 2. Фb6#.

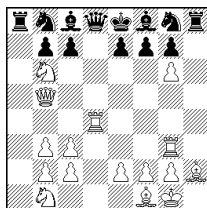
ПРОНЬКІНА ТЕМА. У задачах на ретроаналіз: перетворена фігура стає на поле, що його на початку партії займала фігура

того самого типу й кольору, яку було взято в ході гри. Тему названо на честь українського шах. композитора Д. Пронкіна (н. 1960, з початку 90-х рр. живе в Німеччині).

Потрійна реалізація теми: на d8 – перетворений чорний ферзь, на a8 та h8 – перетворені чорні тури.

Пронкін Д. "Die Schwalbe", 1989 (I почесна відзнака).

(16+13) Найкоротша доказова партія за 24,5 ходів.

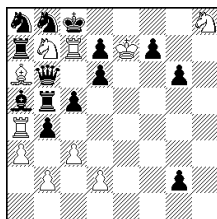
1. h4 a5 2. h5 Та6 3. Th4 Tg6 4. hg h5 5. Tg4 h4 6. Kf3 h3 7. Ке5 h2 8. Кс4 Th3 9. Kb6 Tc3 10. dc h1T 11. Фd5 Th8 12. Фh5 d5 13. Cf4 d4 14. Kpd2 d3 15. Кре3 d2 16. Kpf3 Фd5 + 17. Kpg3 Фb3 18. ab d1Ф 19. Та4 Фd8 20. Td4 a4 21. Kph2 a3 22. Kpg1 a2 23. Ch2 a1T 24. Tg3 Та8 25. Фb5+

АНТИ-ПРОНКІН. Тема в задачах на ретроаналіз: неперетворена (оригінальна) фігура приходить на поле, на якому пішак такого ж кольору перетворився на фігуру того самого типу, яку згодом було взято.

Тему запропонував (і дав назву) київський шах. композитор А. Фролкін (н. 1957).

Фролкін А. Кубок світу – 2013 (розділ ретроаналізу) (II місце).

(10+14) Додати фігуру на e8 та розв'язати позицію.

Додано білу фігуру: Ке8. Ретрогра:
 1. Тс6:Кс7+ Ке6-с7 2. Кс7-е8+ Кf4-е6
 3. h7-h8K! Кd3-f4 4. h6-h7 Кс1-d3 5. h5-h6
 Кd3-c1 6. Kpf8-e7 Кс1-d3 7. a2-a3 c2-c1K
 8. Та3-a4 b3:Кс2 9. Кd4-c2 a4:Кb3!
 10. Ке6-d4 g3-g2 11. Kg7-e6 g4-g3 12. Ке8-
 g7 g5-g4 13. e7-e8K! h6:Pg5 14. e6-e7 h7-
 h6 15. f5:Се6 С~-e6 ... 19. Ке8-g7 С~
 20. e7-e8K! С~ 21. e6-e7 e7:Фd6 22. Ф~-d6
 Kpd8-c8 23. Кd6-b7+ . У ретрогрі беруться
 два перетворені білі коні, які постали з
 пішаків на полі e8.

РЕТРОРЕБУС. У шах. композиції: різновид ретрозадач, у яких усі фігури на шахівниці зашифровані (зазвичай літерами); завдання розв'язувача полягає у з'ясуванні позиції на основі логіки. Запропоновано українським шах. композитором А. Фролкіним (н. 1957).

Фролкін А. Першодрук.

(15+3) Фігури однакового типу зашифровані однаковими літерами.

Фігури різного кольору зашифровані літерами різного регістру.

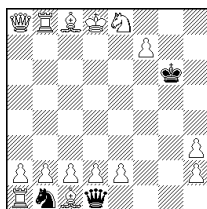
Розшифрувати позицію.

Хід розв'язку:

Літери у верхній половині шахівниці утворюють слово Україна. З огляду на наявні літери, на діаграмі представлено всі шість типів фігур. При цьому єдина літера, яка відсутня на першій та восьмій горизонталях, – це **Н**; значить, **Н** – це пішак. На роль короля є три претенденти – це літери **І**, **У**, **А** (по одній великій та малій літері, що може відповідати одному білому та одному чорному королям). Якщо на b1 або d1 білий король, то він перебуває під подвійним шахом від чорних пішаків a2 та c2 або c2 та e2 відповідно; звичайно, такого подвійного шаху не буває. Якщо це чорний король, то він не міг потрапити на b1 (d1) з огляду на розташування білих пішаків, що утворюють непроникний бар'єр. Отже, король зашифрований літерою **А**, причому, на g6 чорний король, а на f7 білий пішак. Бо якщо змінити кольори цих фігур, білий король опиняється під нелегальним (неможливим) шахом нерухомого від початку партії чорного пішака на f7. Нерозшифрованими залишаються чотири літери, одна з них позначає слона. З огляду на розташування білих пішаків на 2-й горизонталі, слон може стояти лише на c1; у такому разі тура – лише на a1. При пішаках на полях a2, b2, c2, d2 та слоні на c1 ферзь ніяк не міг потрапити на b1. Отже, на b1 стоїть кінь, а на d1 – ферзь.

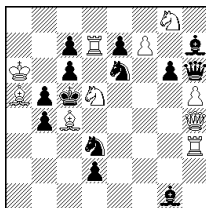
Розв'язок:

РІВНЕНСЬКА ТЕМА. У задачній композиції: у процесі гри чорна фігура стає на місце однотипної білої, а біла – на місце чорної. Запропоновано українською проблемісткою Н. Леонтєвою (н. 1928), що мешкала в м. Рівному, – звідси назва теми.

Леонтєва Н. "Probleemblad", 1970.

#3 10+13

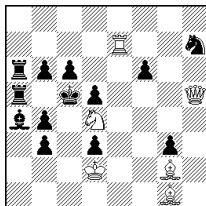

1. Cb3! Загр. 2. C:b4+ K:b4 3. Ф:b4#, 1...Kdf4 2. K:b4 (загр. 3. Ф:e7, Tc3#) 2. Kd5 3. Kd3# – чорний кінь d3 і білий d5 помінялись місцями; аналогічно в другому варіанті – місцями міняються білий кінь d5 і чорний e6: 1...Kef4 2. K:c7 (загр. 3. Cb6#) 2...Kd5 3. Ke6#.

РУДЕНКА ПАРАДОКС. У триходовій задачі: чорні в кількох варіантах захищаються на полі першого чи останнього ходу загрози. Запропоновано дніпропетровським шах. композитором В. Руденком (н. 1938), який узагальнив і описав комплекс загроз і захистів в однойменній статті 1978 р.

Руденко В., Чепіжний В. "The Problemist", 1973 (I приз).

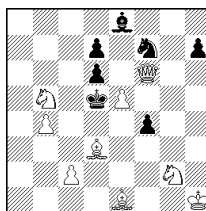
#3 6+13

1. Фf3! Загр. 2. Kb5+ Kp:b5 3. Ф:d3#, 1...Tb5 2. Kf5+ d4 3. Ф:c6#, 1...C:b5 2. K:c6+ Kp:c6 3. Ф:d5#, 1...b5 2. K:b3+ Kpd6 3. Cc5#.

Руденко В. "Проблеміст України", 2012 (I – II приз).

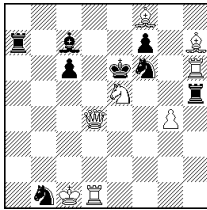
#3 (9+7)

1. Ka7! ~ 2. Cf2 ~ 3. c4#, K:f4#, 1... K:e5 2. c4+! Kpd4 3. Ф:d6#, 2... K:c4 3. K:f4#, 1... de 2. K:f4+! Kpd6 3. Фb6#, 2... ef 3. c4#; (1... Kpd4 2. Ф:f4 Kpd5 3. Cc4#, 1... f3 2. Ke3+ Kpd4 3. Фf4#).

РУДЕНКА ТЕМА. У задачній композиції: при багатofазній переміні гри не менш як два мати варіантів однієї з фаз стають множинною загрозою в іншій. Тема запропонована українським шах. композитором В. Руденком (н. 1938).

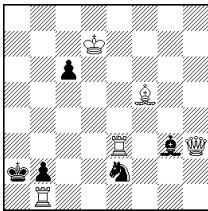
Руденко В. "Československé ľach", 1956 (приз).
#2 (8+8)

Початкова ілюзорна гра 1...T:e5 2. Фd7#, 1...C:e5 2. Фc4#, підкреслена хибним слідом 1. Cg8? (2. C:f7#) 1...Cb8!, міняється в наступній фазі: 1. Kd3? (2. T:f6#), 1...Te5 2. Kf4#, 1...Ce5 2. Kc5#, 1...Td5! До успіху веде 1.Te1! з подвійною загрозою 2. Фd7, Фc4# і новою переміною матів. 1...T:e5 2. Cf5#, 1...C6e5 2. Фd6#.

САМБІРСЬКА ТЕМА. У задачній композиції: три (і більше) загрози однієї фази стають тематичними матами в іншій фазі, причому, в ілюзорній грі ці мати відсутні. Тема розроблювана групою самбірських проблемістів (Львів. обл.).

Мітюшин А., Федорович Р. "Червоний гірник", 1979.
#2 (5+5)

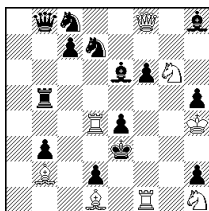

1. Фh8? Загр. 2. Фа8, Ф:b2, Фg8#, 1...Kc3!
1. Фg2! ZZ, 1...c5 2. Фа8#, 1...K~ 2. Ф:b2#,
1...C~ 2. Фg8#.

СВІТИЛЬСЬКОГО ТЕМА. У чотириходовій задачі: один і той самий хід білих у різних фазах є то першим, то другим, то третім, то четвертим (вступ, загроза, гра у варіантах). Тема запропонована криворізьким шах. композитором А. Світільським (н. 1938).

Світільський А. "Шахматная композиция", 1992.

#4 8+14

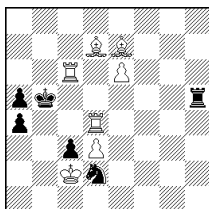

1. Kf4? – 2. Kg2#, 1...Tg5! 1. Фh6+? Tg5
2. Kf4 Tg4+! 1. Фb4? Tb4 2. Kf4 Td4! 1. Tf2! –
2. Te2+ Kpf3 3. Te1+ Kpg2 4. Kf4# (4.Td2#);
1...Cg4 2. Фh6+ Tg5 3. Kf4 Ce6 4. Kg2#; 1...c4
2. Фb4 T:b4 3. Kf4 Cf1 4. Kd4#.

СТОЛЯРОВА ПАРАДОКС. Тема в задачній композиції: одне з полів довкола чорного короля атаковане не менш ніж двома фігурами; у хибному сліді білі атакують це поле ще раз, а чорні спростовують хибний слід на цьому ж полі; в розв'язку, навпаки, білі знімають чи зменшують контроль над цим полем. Запропоновано запорізьким шах. композитором В. Столяровим (н. 1950).

Столяров В. "Панорама", 1996.

#2 (7+6)

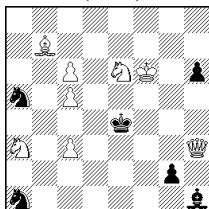

1. Tdc4?, ще раз атакуючи поле c5. Загр.
2. Td6#, 1...K:c4 2. dc#, але 1...Tc5! 1. Tdd6!
Загр. 2. Tc4#, 1..Tc5 2. Tb6#, 1...Kpb4 2. Td5#.

УКРАЇНСЬКА ТЕМА. У задачній композиції: циклічне чергування загроз і матів варіантів при тих самих захистах чорних у двох хибних слідах і розв'язку двоходової задачі. Тема розроблювана українськими шах. композиторами В. Мельниченком (1939–2009) і С. Шедеєм (1940–2012) у другій половині 60-х – поч. 70-х рр. XX ст.

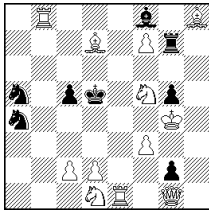
Шедей С. "British Chess Magazine", 1970 (II приз).

#2 (8+6)

1. Ca6? Загр. 2. Фd3#, 1...Kpd5 2. Фf3#,
1...Kc4!, 1. Kd4? Загр. 2. Фf3#, 1...Kpd5
2. Фf5#, 1...g1!, 1. Kc4! Загр 2. Фf5#, 1...Kpd5
2. Фd3#. Вираження *У. т.* при різних захистах
чорних отримало назву псевдоукраїнської.

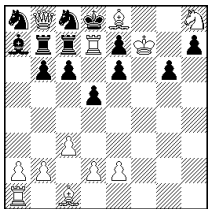
Клеманіч Е. Матч "Латвія – Словаччина", 1991 (І місце).
#2 (12+8)

Псевдоукраїнська тема в синтезі з У. т. :
1. Tb5? Загр. 2. Фd4#, 1...Kc6 2. Ce6#,
1...Kpc4 2. Kde3# 1...Kb3!, 1. d4? Загр.
2. Kde3#, 1...cd 2. Ф:d4#, 1...Kpc4 2. Cc6#,
1...Kc4!, 1. Tc8! Загр. 2. Ce6#, 1...Tg6
2. Kde3#, 1...Kpc4 2. Фd4#.

ФРОЛКІНА ТЕМА. У задачах на ретроаналіз: взяття в ретрогрі щонайменше трьох перетворених фігур. Тема є різновидом Черіані – Плаксина – Фролкіна теми, названо на честь київського шах. композитора А. Фролкіна (н. 1957) журналом "Die Schwalbe" 1979 р. У задачі "класичної" ретроформи, тобто без додаткових умов, які впливають на ретрогру, вперше реалізовано взяття чотирьох перетворених фігур.

Фролкін А. Меморіальний конкурс Б. Павловича. "Problem", 1981
(І почесна відзнака).
(12+13) Розв'язати позицію:

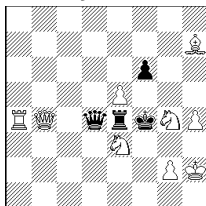

1. Td6:Kd7 + Kc5-d7 + 2. Cd7-e8 + Kd3-c5
3. Kpf8-f7 Kf2-d3 4. Kpf7-f8 Kd1-f2 5. Kpf8-f7 c2:Фd1K 6. Фf1-d1 b3:Фc2 7. Фf7-f1 b4-b3
8. Фg8-f7 a5:Cb4 9. g7-g8Ф a6-a5 10. h6:Фg7
Фe5-g7+ 11. Cc5-b4 Фе3-e5 12. Cd4-c5 ...
13. Cg7-d4 ... 14. Kpg8-f8 ... 15. Cf8-g7 ...
16. f7-f8C ... 17. f6-f7 ... 18. f5-f6 ...
19. g4:Cf5 Ce4-f5 20. h5-h6 Cg2-e4 21. Kpg7-g8
Фf2-e3 22. Kph6-g7 Фf7-f2 23. Фf5-c2
Фe8-f7 24. Фf8-f5 ... 25. f7-f8Ф.

ХАРКІВСЬКА ТЕМА. У задачній композиції: спроба досягти успіху в одній із фаз має кілька спростувань, які в іншій фазі стають тематичними захистами. Запропоновано харківським шах. композитором О. Мочалкіним (1951–1996). Тема відома за кордоном під назвою Роттердамська.

Мочалкін О., Шедей С. "Хлібороб України", 1986.

#2 9+4

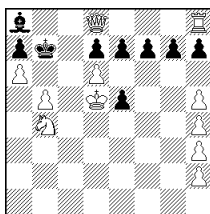

1. Фd6? Загр. 2. Ф:f6#, 1...Ф:e5 2. Т:e4#, 1...Т:e5 2. Т:d4#, але 1...Ф:e3! і Т:e3!
1. Фd2! Загр. 2. Фf2#, 1...Ф:e3 2. Т:e4#, 1...Т:e3 2. Т:d4#.

ЧЕРІАНИ – ПЛАКСІНА – ФРОЛКІНА ТЕМА. У задачах на ретроаналіз: взяття в ретрогрі хоча б однієї перетвореної фігури. Тема розроблювана шах. композиторами Л. Черіані (1894–1969, Італія), М. Плаксиним (н. 1931, Росія), А. Фролкіним (н. 1957, Україна).

Фролкін А. "StrateGems", 2011.

(11+9) 8 останніх напівходів?

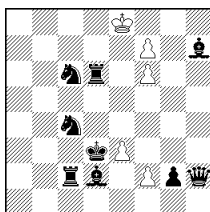

1. a5-a6# Kрb8xСb7 2. Сс8-b7 + Kрb7-b8 + 3. с7-с8С + Kрb6:Сb7! (Khb6xKb7?)
4. a4-a5 + Кра5-b6. Чорний король спочатку б'є білого оригінального білопільного слона, потім – ще одного білопільного, але перетвореного. Тут: ретрогра.

ЧОРНОУСА ТЕМА. У задачах на кооперативний мат: у ході гри чорна лінійна фігура оголошує шах, захищаючись від якого, білі зв'язують свою фігуру; наступним ходом та сама чорна фігура розв'язує білу, при цьому блокуючи поле біля свого короля, і розв'язана біла фігура оголошує мат. Запропоновано одеським шах. композитором В. Черноусом (н. 1933).

Черноус В., Кавнатський І. "Strate Gems", 1998 (1 похвальна відзнака).

h#3

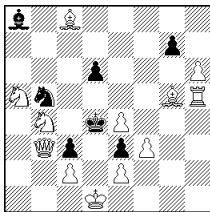

2 розв'язки (5+9):
1) 1. Се4 f8К 2. Фе5+ Ке6 3. Фс3 Кf4#.
2) 1. Тс3 f8Ф 2. Фh5+ Фf7 3. Фе2 Ф:h7#.

ШЕДЕЇЯ КОМБІНАЦІЯ. У задачній композиції: синтез тем Домбровськіса (у формі захистів) і Лачного (редукована форма), що передбачає чергування мату загрози і двох матів варіантів при тих самих захистах у двофазній задачі. Запропоновано 1964 р. харківським шах. композитором С. Шедеєм (1940–2012).

Шедей С. "Problem", 1964 (I приз).

#2 12+7

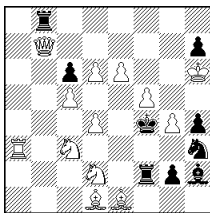
1.hg? Загр.2.Cf6#, 1... Cc5, Ce5 2.C:e3, Ф:c3#, 1...d5!; 1.Kd5! Загр. 2.C:e3#, 1...Крс5, Кре5 2.Фс3, Фf6#.

ШЕДЕЇЯ ТЕМА. У задачній композиції: один і той самий хід у різних фазах задачі виступає то загрозою, то відповіддю на різні тематичні захисти. Тема вперше виражена С. Шедеєм у 1963 р.

Повна (реверсивна) форма теми становить синтез Шедея і Загоруйка теми.

Шедей С. "Шахматы", 1963 (I–II приз).

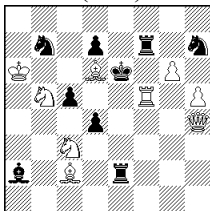
#2 (13+9)

1...Кре3, Крг3 2. Ке2, Кd5#, 1. Фс6? Загр. 2. Кd5#, 1...Кре3, Крг3 2. Фе4,Фf3#, 1...Тb3! 1. Фг7! Загр. 2. Фе5#, 1...Кре3, Крг3 2. Кd5, Ке2#.

Шедей С. "Шахматы в СССР ", 1987.

#2 (9+9)

1...Т:f5 2. Фе7#, 1...К:d6 2. Кс7#, 1. Фf4? Загр. 2. Кс7#, 1...Т:f5 2. Ф:f5#, 1...К:d6 2. Ф:d6#, 1...Cc4!, 1. Ке4! Загр. 2. Те5#, 1...Т:f5 2. Кс7#, 1...К:d6 2. К:c5#.

Анатолій Мойсиєнко, д-р філол. наук, проф.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

**Матеріали к шахматному словарю українського языка
(задачніє и етюдніє теми українських авторів)**

Вперше печатається на українському языкє фрагмент составленного автором шахматного словаря.

Anatoliy Moysiienko, Dr Hab., Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

**Materials to the chess dictionary of the Ukrainian language
(problem and study themes of Ukrainian authors)**

It is the very first time that a part of a chess dictionary compiled by the author is being published in Ukrainian.

НАШІ АВТОРИ

- Арібжанова Ірина Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Бестерс-Дільгер Юліане** – професор Фрайбурзького університету, завідувач кафедри слов'янського мовознавства, директор Інституту славістики
- Білоусенко Петро Іванович** – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Запорізького національного університету
- Гнатюк Лідія Павлівна** – доктор філологічних наук, професор кафедри історії та стилістики української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Дарчук Наталія Петрівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Дядечко Людмила Петрівна** – доктор філологічних наук, професор кафедри російської мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Кадочнікова Олена Петрівна** – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Національного університету "Києво-Могилянська академія"
- Козленко Ірина Володимирівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Костич Лілія Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Лангенбах Маргарита Олександрівна** – кандидат філологічних наук, асистент кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Мойсієнко Анатолій Кирилович** – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Узунов Стефан** – кандидат філологічних наук, викладач кафедри слов'янської філології Софійського університету Святого Климента Охридського

ЗМІСТ

Петро Білоусенко Ономаст Василь Німчук	3
---	---

Морфеміка. Словотвір

Ірина Козленко Унісуфікси: морфемний та словотвірний статус	16
Лілія Костич Статус словотвірної категорії	29

Синтаксис

Ірина Арібжанова Принципи моделювання простого речення	42
Олена Кадочнікова Синтаксичний зв'язок незмінюваних іменників та прикметників	59

Соціолінгвістика

Юліане Бестерс-Дільгер Українська, російська та англійська мови у сприйнятті українців: на матеріалі всеукраїнського опитування 2013 р.	69
Стефан Узунов Мовна ситуація в Україні: білінгвізм чи диглосія?	81

Лексикографія

Лідія Гнатюк, Людмила Дядечко Багатомовний тлумачний словник крилатих висловів Шевченка: концептуальні засади створення і структура.....	94
Наталія Дарчук, Маргарита Лангенбах Електронний словник мови Тараса Шевченка: методика і технології укладання	106
Анатолій Мойсієнко Матеріали до шахового словника української мови (задачні та етюдні теми українських авторів)	115
Наші автори	136

СОДЕРЖАНИЕ

Петр Белоусенко Ономаст Василий Нимчук	3
---	---

Морфемика. Словообразование

Ирина Козленко Унисуффиксы: морфемный и словообразовательный статус	16
Лилия Костыч Статус словообразовательной категории	29

Синтаксис

Ирина Арибжанова Принципы моделирования простого предложения	42
Елена Кадочникова Синтаксическая связь несклоняемых имен существительных и имен прилагательных	59

Социолингвистика

Юлиане Бестерс-Дильгер Украинский, русский и английский языки в восприятии украинцев: на материале всеукраинского опроса 2013 г.	69
Стефан Узнов Языковая ситуация в Украине: билингвизм или диглоссия?.....	81

Лексикография

Лидия Гнатюк, Людмила Дядечко Многоязычный толковый словарь крылатых выражений Шевченко: концептуальные принципы создания и структура	94
Наталья Дарчук, Маргарита Лангенбах Электронный словарь языка Тараса Шевченко: методика и технологии создания	106
Анатолий Мойсienко Материалы к шахматному словарю украинского языка (задачные и этюдные темы украинских авторов)	115
Наши авторы	136

CONTENTS

Petro Bilousenko Vasyl Nimchuk, the Onomast	3
--	---

Morphemics. Word-formation

Iryna Kozlenko Unisuffixes: morphemic and derivational status	16
Liliya Kostych The status of the word-formative category	29

Syntax

Iryna Arizhanova The principles of modality of simple sentence	42
Olena Kadochnikova Syntactic connection of the unchanging nouns and adjectives	59

Sociolinguistics

Juliane Besters-Dilger Ukrainian, Russian and English languages in the perception of Ukrainians on the basis of a Ukraine-wide survey in 2013	69
Stefan Uzunov Language Situation in Ukraine: Bilingualism or Diglossia?	81

Lexicography

Lidiia Hnatiuk, Liudmyla Diadachko Multilingual dictionary of Taras Shevchenko's winged words: the conceptual framework and structure	94
Nataliia Darchuk, Margaryta Langenbakh The Electronic Tar91 as Shevchenko Language Dictionary: methodics and technologies of creation	106
Anatolii Moysiienko Materials to the chess dictionary of the Ukrainian language (problem and study themes of Ukrainian authors)	115
Information about the autors	136

Кафедра сучасної української мови Київського національного університету продовжує видання міжвідомчого збірника **“Українське мовознавство”**, що виходить із періодичністю – один випуск збірника на рік.

Статті до Збірника можна надсилати поштою за адресою:

01601, Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Інститут філології, кафедра сучасної української мови

або на електронну адресу: labacompli@gmail.com
чи подати особисто Ходаківській Ярині Володимирівні
(лабораторія комп'ютерної лінгвістики, ауд. 130).

Телефони: 239-33-49 – кафедра сучасної української мови,
239-33-84 – лабораторія комп'ютерної лінгвістики.

Статті для публікації у Збірнику мають відповідати вимогам:

1. Файл із текстом статті та відомостями про автора подається в текстовому редакторі Microsoft Word:

– відомості про автора статті: прізвище, ім'я, по батькові, місце роботи, учене звання, науковий ступінь, адреса, контактні телефони.

– резюме і ключові слова українською, російською та англійською мовами.

– назва – українською, російською та англійською мовами;

– прізвище та ім'я – українською, російською та англійською мовами.

Окремо подається роздрукований примірник тексту, вчитаний та підписаний автором. Статті аспірантів подаються з рекомендацією наукового керівника. Не вчитані автором тексти (з фактичними або технічними помилками) **до друку не приймаються.**

Правила оформлення статті:

1. Обсяг – 0,5 др. арк. (20 000 знаків), **без переносів**.
2. Формат – А5.
3. Шрифт – Times New Roman, кегль – 11 пунктів, через один інтервал.
4. Поля: верхнє – 2,0; нижнє – 2,2; лівє – 2,0; правє – 2,0 см. Відступ абзацу – 0,5 см.
5. Перший рядок: ліворуч – **УДК** (11 кегль).
6. Другий рядок: ім'я (повністю) і прізвище, місце роботи (назва навчального закладу чи установи без скорочень) друкуються праворуч вгорі (10 кегль) – **жирним курсивом**.
7. Назва статті друкується **ВЕЛИКИМИ** літерами **жирним** шрифтом (10 кегль) через інтервал після прізвища автора.
8. Анотація та ключові слова українською мовою друкуються курсивом через один інтервал після назви статті (10 кегль).
9. Текст статті подається українською мовою через інтервал після анотації українською мовою.
10. Після тексту статті подаються:
 - література, оформлена відповідно до вимог;
 - назва статті, анотація і ключові слова **російською** та **англійською** мовами.
11. У тексті не використовувати стильові маркери.
12. У тексті перед згадуваними прізвищами має бути лише один ініціал. Між ініціалом і прізвищем ставиться нерозривний пробіл (одночасне натискання клавіш **ctrl + shift + пробіл**) (напр.: І. Вихованець, М. Жовтобрюх).
13. Приклади виділяються: речення, слова – *курсивом без лапок* (приклади з художньої літератури також); фонєми, морфеми, символи – **жирним** шрифтом.
14. Цитати беруться у подвійні верхні лапки “...” (напр.: Ш. Баллі писав: “Ми уподібнюємо абстрактні поняття предметам чуттєвого світу, бо для нас це єдиний спосіб пізнати їх і познайомити з ними інших” [Баллі : 221]).

15. Значення слів беруться в одиночні верхні лапки ‘...’ (напр.: *впадина* ‘яма в річці’; *просвістина* ‘прогалина в лісі’).

16. Слід чітко диференціювати тире (–) і дефіс (-). Напр.: “Символізм – це...”, 5–10 (для сторінок), 2008–2009 (для років); але: науково-технічний, не сьогодні-завтра.

17. Авторські пропуски тексту позначаються трьома крапками в ламаних дужках <...>.

18. Посилання в тексті подавати тільки у квадратних дужках, напр. [Кучеренко], [Грищенко 1977 : 11], [Грищенко 1979 : 4–5; Русанівський : 31].

Між джерелом і номером сторінки (номерами сторінки) мають бути пробіл – двокрапка – пробіл: [Клименко 1998 : 55–56] або [Русанівський : 31].

19. Література подається в алфавітному порядку в кінці статті (слово *література* не пишеться). Номер у списку літератури повинен відповідати лише одному джерелу. Між номером і прізвищем автора має бути нерозривний пробіл (одночасне натискання клавіш **ctrl + shift + пробіл**).

Зразок оформлення літератури:

1. *Виноградов В. В.* Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1986. – 639 с.

2. *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / за ред. І. Вихованця / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.

3. *Кравченко М. В.* Слововірний аналіз дериватів із суфіксом -ин(а) і його похідними формантами // Українська мова і література в школі. – 1987. – № 9. – С. 24–31.

4. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ, Н. І. Тоцька. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.

5. *Парубченко Л. Б.* Языковая многозначность и пунктуация / Л. Б. Парубченко // Руссистика на пороге XXI века: проблемы

и перспективы. Мат. междунар. научн. конф. (Москва, 8–10 июня 2002 г.). – М., 2003. – С. 265–276.

6. *Чейлитко Н. Г.* Відображення синтаксичної та лексичної цілісності речення через зони зв'язків словоформ : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Н. Г. Чейлитко. – К., 2009. – 20 с.

Вимоги до оформлення статей **обов'язкові**.

Рукописи, не прийняті до друку, не повертаються.

Вимоги розміщені на сайті Інституту філології Київського національного університету за електронною адресою:

<http://philolog.univ.kiev.ua/php/kafkaf.php?id=1&sid=6>.

Редколегія

Наукове видання

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Випуск 1(44)

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КІ № 3745 від 25.03.99, кафедра сучасної української мови. Головний редактор А. К. Мойсієнко. Адреса: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут філології: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 126. ☎ (38044) 239 33 49, 239 33 54

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Формат 60x84^{1/16}. Ум. друк. арк. 8,4. Наклад 100. Зам. № 214-7087.
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. Іф 5.
Підписано до друку 21.07.14

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет",
б-р Т. Шевченка, 14, м. Київ, 01601

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua

<http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02